

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΑΠΟ-ΦΩΝΗΣ - Έργαστήριο Παλαιογραφίας, Έπιστημονική Έπετηρίς, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Έπιμέλεια Γ. Κ. Παπάζογλου, τ. Α΄, 2000-2001, Κομοτηνή 2001, σσ. 225.

Τό Έργαστήριο Παλαιογραφίας τοῦ Τμήματος Ίστορίας καί Έθνολογίας τοῦ Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης καί ὁ διευθυντής του καθηγητής κ. Γ. Κ. Παπάζογλου ἐξέδωσαν τόν πρῶτο τόμο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδος του πού φέρει τόν ἐπιτυχή τίτλο Ἀπό-Φωνῆς· ὁ τίτλος προέρχεται ἀπό λήμμα τοῦ λεξικοῦ τοῦ C. Ducange, *Glossarium mediae et infimae graecitatis*, Lugduni 1688, II, 1717, τό ὅποιο λήμμα, ὡς παρέχεται στόν ὑπότιτλο τῆς ἐπετηρίδος, ἔχει ὡς ἐξῆς κατά τήν ἐπεξηγήσή του: *Ex ore vel docentis vel conversantis* - ὄρος δηλ. καθαῶς παλαιογραφικός. Σηματοδοτεῖ, ὡς ἐκ τούτου, καί τά περιεχόμενα, ἀλλά εἰδοποιεῖ καί περὶ τοῦ χαρακτήρος τῆς ἐκδόσεως πού εἶναι, αὐτονοήτως, παλαιογραφικός καί κωδικολογικός. Στήν ἐπετηρίδα φιλοξενοῦνται ἔξι μελέτες, τρία σύμμεικτα καί ἑννέα βιβλιοκρισίες. Στήν πρώτη μελέτη ὁ κ. Γ. Κ. Παπάζογλου ἀσχολεῖται μέ *Νέα ἀγνωστα χειρόγραφα τοῦ Φαναριώτη λογιου Νικολάου Καρατζᾶ*, ἐνός λογιου τοῦ 18ου αἰ. πού εἶχε συστήσει μία ἀπό τίς πλουσιότερες ἰδιωτικῆς βιβλιοθηκῆς χειρογράφων πού μετά τόν θάνατό του διασκορπίστηκαν σέ ἰδιωτικῆς καί δημόσιες βιβλιοθηκῆς, κυρίως καί ὡς συνήθως συμβαίνει, τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ὁ συγγρ. ἐνετόπισε ἑπτὰ χειρόγραφα: στό Trinity College, ἀρ. 932 τοῦ ἔτους 1672, στό Brit. Mus. Addit. ἀρ. 10014 τοῦ 16ου αἰ. καί ἀρ. 18190 τοῦ 16ου/17ου αἰ., στό Paris Suppl. gr. ἀρ. 1380 τοῦ 16ου αἰ., στή Μονή Σινᾶ ἀρ. 1769 <547> 1821) τοῦ 18ου αἰ., στή συλλογή Helen Greeley ἁ.ἁ. (cod. McKell) τοῦ 16ου αἰ. καί στή Μητρόπολη Κῶ ἀρ. 2 τοῦ 17ου/18ου αἰ. Ἀπό τά γνωστά, ἀλλά μὴ ἐντοπισθέντα, ἀνήκοντα στή συλλογή Καρατζᾶ, ὁ κ. Γ.Κ.Π. ἀναφέρει τέσσερα: τό Εὐαγγέλιον «Καραθεοδώρη» τοῦ 10ου αἰ., τόν Κώδικα «Μανουήλ Φιλῆ» (Μαυροκορδάτου) τοῦ 18ου αἰ., τόν Κώδικα «Γεδεών» (χρονογραφικός) καί τόν «Βρυννιο» τοῦ Καρατζᾶ. Στους παρατιθέμενους πίνακες ὁ συγγρ. βοηθεῖ τόν ἀναγνώστη νά πληροφορηθεῖ τά περιεχόμενα τῶν δύο κωδίκων τοῦ Brit. Mus., ἀριθμ. 10014 καί 18190.

Ἡ δεῦτερη μελέτη εἶναι τοῦ ἰδίου τοῦ κ. Γ.Κ.Π. καί ἀναφέρεται σέ δύο χειρόγραφα τῆς Εἰκοσιφοινίσσης τοῦ Παγγαίου - *Χειρόγραφα Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου καί τοῦ βιβλιοεμπορείου Sam Fogg τοῦ Λονδίνου*· πρόκειται, γιά το πρῶτο χφ. ἀρ. 795 μέ γραφέα τόν Κοσμᾶ Μακαιδῶνα καί μουσικό (1676) πού ἐγράφη γιά λογαριασμό τοῦ Κοσιντισιώτη παπα-Ἀβερκίου ἀπό τόν ὅποιο τόν ἀγόρασε ὁ προηγούμενος τῆς μονῆς Ἀντώνιος Χατζῆς ἀπό τό Δοξάτο Δράμας. Ὁ συγγρ. συζητεῖ μάλιστα τό ἐνδεχόμενο ὁ Κοσμᾶ Μακαιδῶν νά εἶναι ὁ γραφεύς 29 κωδίκων, κυρίως μουσικῶν, ταυτιζόμενος στήν περίπτωση αὐτή μέ τόν Κοσμᾶ, δομέστικο τῶν Ἰβήρων, πού μεταξύ τῶν ἐτῶν 1674-1692 ἀντέγραφε τούς παραπάνω κώδικες. Ὁ κ. Γ.Κ.Π. περιγράφει τό χειρόγραφο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου καθῶς καί αὐτό τοῦ Sam Fogg τοῦ Λονδίνου, τό ὅποιο, κατά τόν συγγρ. προέρχεται ἀπό τήν Εἰκοσιφοίτισσα καί ἐκλάπη ἀπό τούς Βουλγάρους τόν Μάρτιο τοῦ 1917, πέρασε στήν κατοχή τοῦ ἐπιστήμονος ἀπατεῶνος Vladimir Sish καί προφανῶς, ἀφοῦ πωλήθηκε σέ ἀγνωστο, κατέληξε στό παλαιοβιβλιοπωλεῖο Sam Fogg· μέ βάση τήν περιγραφή τοῦ χφ., ὅπως αὐτή καταχωρεῖται στόν κατάλογο τοῦ Sam Fogg, τό χφ. εἶναι περγαμηνό, χρονολογεῖται μεταξύ 1100;-130 αἰ., γραφεύς του ὁ Ἐφραίμ καί περιέχει συναξάρια ἁγίων τῶν ἔξι πρώτων μηνῶν τοῦ λειτουργικοῦ ἔτους.

Ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη τῆς καθηγήτριας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Ἀγγελικῆς Σκαβέλη-Νικολοπούλου, *Ὁ κωδικογράφος Γαλακτίων ὁ ἐξ Ἀναβρύτης καὶ ὁ ὑπ' ἀρ. 586 Κώδικας Πετροπόλεως (Petropol. gr. ἀρ. 586)*, στήν ὁποία ἡ κ. Ἀ.Σ.-Ν. παρακολουθεῖ τόν Γαλακτίωνα: διετέλεσε μαθητής τοῦ λογίου ἐπισκόπου Εὐρυσθένης (Βρεσθένης) Παρθενίου, τῆ σειρά αὐτογράφων κωδίκων του γραφέντων μεταξύ τῶν ἐτῶν 1666-1690, τήν μονή τῆς μετανοίας του πού ἦταν οἱ ἅγιοι Τεσσαράκοντα στά Θεωρηνά τῆς Λακεδαίμονος. Ἀπό τά χειρόγραφα του ἡ κ. Ἀ.Σ.-Ν. παρουσιάζει τόν Ρετροπολ. gr. 586 πού παραδίδει 57 ὀμιλίες ἀπό τό Κυριακοδρομιο Μαξιμου τοῦ Πελοποννησίου καί ἐγράφη τό 1672, θεωρούμενο μάλιστα ἀπό τά πληρέστερα μέ ὀμιλίες τοῦ Μαξιμου. Ἐξετάζει μάλιστα ποῖο ὑπῆρξε τό πρότυπο τοῦ Γαλακτίωνος καί φαίνεται νά κλίνει στήν ἀποψη ὅτι ἦταν ὁ Κώδικας 31 [11] τῆς μονῆς Θεραπνῶν γραμμένος ἀπό τόν διδάσκαλό του Παρθένιο, ἐπίσκοπο Εὐρυσθένης καί τό ὁποῖο παραδίδει μόνον 38 διδασχές τοῦ Μαξιμου, ἐνώ τις ὑπόλοιπες 19 (ἀπό τό σύνολο τῶν 57) φαίνεται ὅτι ἀντέγραψε ἀπό τόν κώδικα Θεραπνῶν ἀρ. 16 [9] πού ὁ ἴδιος, ὁ Γαλακτίων, εἶχε γράψει τό 1669. Καί εἶναι πολύ ἐλκυστική ἡ ὑπόθεση τῆς κ. Ἀ.Σ.-Ν. ὅτι ὁ Γαλακτίων ἐγραψε τόν Ρετροπολ. gr. 586 γιά προσωπική του χρήση γιά νά ἔχει ἔτσι ἓνα καλό βοήθημα γιά τήν διακονία τοῦ κληρύματος, μέ τήν ὁποία, ὡς πρωτοσύγκελος, ἦταν ἴσως ἐπιφορτισμένος.

Στή συνέχεια ὁ ὑπογραφόμενος σέ συνεργασία μέ τήν κ. Σουλτάνα Λάμπρου, δρ. Θ. τοῦ Α.Π.Θ. παρουσιάζουμε τίς μελέτες τοῦ *Boris Fonkić γιά αὐτόγραφα τοῦ Ἰωάννη Καρυοφύλλη καί τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη*, ὅπως αὐτές ἀντλοῦνται ἀπό τό ἔργο του «Ἑλληνικά χειρόγραφα σέ εὐρωπαϊκές συλλογές», ἐκδ. Nidrik, Μόσχα 1999 (στά ρωσικά). Ὁ κ. Β.Φ. ἐνετόπισε 16 αὐτόγραφα τοῦ Καρυοφύλλη, κυρίως πατριαρχικά γράμματα, γραμμένα ἀπό τόν Καρυοφύλλη μέ τήν ιδιότητα τοῦ χαρτοφύλακος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, καλύπτοντα τήν περίοδο 1638-1665, καθώς καί τίς *Ἐφημερίδες* του καί σχόλιά του στά *Φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλους. Τά νέα αὐτόγραφα τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη εὐρέθησαν στή Βιβλιοθήκη τοῦ Κρατικοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρκοβο στήν Οὐκρανία, τά ὑπ' ἀρθ. 84, 137, 143, 144, μέ σπουδαιότερο ἐξ αὐτῶν τό ὑπ' ἀρ. 84, πού εἶναι, κατά τόν κ. Β.Φ., μαθητικό τετράδιο τοῦ Βούλγαρη καί μάλιστα κατά τήν περίοδο πού σπουδάξε ρητορική τοῦ Ἀφθονίου, ἀφοῦ ἄλλωστε τά Προγυμνάσματα Ἀφθονίου-σοφιστοῦ, *Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων τοῦ Θεοφίλου Κορυθαλέως, Περὶ περιόδου καί Σύνοψις εἰς τήν ποιητικὴν μέθοδον τοῦ ἱερομονάχου Χριστοφόρου Ἐμποροκομίτου* παραδίδονται στό 84 χφ. Τό χφ. 37 εἶναι μία πραγματεία θεολογική σέ τέσσερα βιβλία, στά ὑπ' ἀριθ. 143-144 παραδίδεται ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* τοῦ Μελετίου Μήτρου. Σημαντικὴ ἀπό κάθε ἀποψη εἶναι ἡ ἀνακάλυψη τοῦ χφ. Da 54 τῆς Δρέσδης, ὅπου παραδίδονται νέα ἄγνωστα ἔργα τοῦ Βούλγαρη: ἡ *Ἐκθεσις τῆς Ταυρικῆς Χερσονήσου ἥτοι τῆς λεγομένης Μικρᾶς Ταταρίας* (ὅπου ὁ Βούλγαρης καταγράφει, μέ βάση ἑλληνικὲς πηγές, τήν ἱστορία τῆς Κορμαίας), *Ἱστορικὲς ἀναζητήσεις γιά τά χρόνια τῆς βάπτισις τῆς μεγάλης ρωσίδας βασιλισσας Ὀλγας*, Πετρούπολις 1792 καί ἡ *ἱστορία τῆς χώρας* (Κορμαίας προφανῶς) *μετὰ τῆ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ Καϊναρτζή*. Ἡ σημασία τῶν αὐτογράφων τοῦ Βούλγαρη εἶναι αὐτονόητη, ἰδιαίτερος τοῦ χφ. Da 5 τῆς Δρέσδης πού παραδίδει νέα ἄγνωστα ἔργα του.

Ὁ ἐπίκ. καθηγ. τοῦ Δ.Π.Θ. κ. Ἐμμ. Γ. Βαρθούνης ἀσχολεῖται στό μελέτημα πού ἀκολουθεῖ μέ τῆ *Βιβλιοθήκη τῆς Ἱ. Μονῆς Προφήτου Ἡλιοῦ τῆς Σάμου* καί καταγράφει 37 τίτλους βιβλίων μέ τίς ἐνθυμήσεις, ὅπου ἀσφαλῶς ὑπάρχουν ἄξιον σημειώσεως εἶναι ἡ προσφώνηση τοῦ σχολάρχου Πυθαγόρα Σίδερη σέ μαθητικὴ παράσταση

της Ήλέκτρας, τόν Φεβρουάριο του 1885 στο Καρόλβασι.

Ο καθηγ. κ. Γ. Κ. Πατάζογλου επανέρχεται, στη συνέχεια, με ένα αγαπημένο θέμα του: τόν Σεραφείμ Τζερεβνό, τόν Θάσιο και τὰ νέα άγνωστα χειρόγραφα του. Ο Σεραφείμ τó 1695 εύρεθή από τή Μονή τής μετανοίας του, τή Μονή Διονυσίου του Άθωνος, στήν Κ/Πολη, όπου σπουδάσε στήν Πατριαρχική Άκαδημία και άμέσως μετά μετέβη στο Βουκουρέστι, περί τó 1698/9, όπου παρηκολούθησε τὰ μαθήματα του Σεβαστοῦ Κυμνήτη στήν Αϋθεντική Άκαδημία τής βλαχιικής πρωτεύουσας. Ο κ. Γ.Κ.Π. σημειώνει μάλιστα τὰ μαθήματα που παρηκολούθησε στα δύο αυτά περιώνυμα σχολεία ο Σεραφείμ και στή συνέχεια τὰ χφ. που ενετόπισε, όπως αυτό του Μεγάλου Σπηλαιίου, που χάθηκε στήν πυρκαγιά του 1934, ή τó άλλο τής συλλογής Phillipps που πέρασε στον γνωστό οίκο Sotheby's του Λονδίνου και τελικώς στή βιβλιοθήκη Albert Iou των Βρυξελλών. Και τὰ δύο αυτά χφ. πάντως ήταν μία περίοδο στήν κατοχή του Φαναριώτη λογίου, και συλλέκτη χφ., Νικολάου Καρατζά. Τó αυτό ισχύει και για τó χφ. του British Museum 8234 του επισκόπου Νύσσης Μητροφάνους του Θασίου, το Βerol. gr. 313 του Σεραφείμ, πιθανώς τó χφ. 9 του καταλόγου Μηνωΐδη που επισκέφθη τή Μονή Διονυσίου τόν Ίανουάριο του 1841, τó υπ' άρ. 795 τής Πάτμου, τó υπ' άρ. 333 του Διονυσίου.

Άκολουθεϊ ή ένότητα Σύμμεικτα και βιβλιοκρισίες. Αρχικώς ο κ. Κ. Γ. Πατάζογλου δημοσιεύει *Κατάλογο άρχαιακού ύλικού του έργαστηρίου Παλαιογραφίας* [του Τμήματος Ίστορίας και Έθνομολογίας του Δ.Π.Θ.] ήτου: χειρόγραφα, Έφημερίδες (Άστροατή, Νεολόγος, Τά Νέα, Πρόδος, Ταχυδρόμος, τής Κ/Πόλεως), Άρχαιακό Ύλικό σέ αντίγραφα (μικροταινίες) χειρογράφων, Έφημερίδες και περιοδικά (Άθηνά, Αϊών, Έλπίς, Έφημερίς Άθηνών, Η Άλήθεια, Κλειώ, Ε.Φ.Σ.Κ., Isvestija του Ρωσικού Άρχαιολογικού Ίνστιτούτου Κ/Πόλεως) στή συνέχεια ο κ. Γ.Κ.Π. άσχολεϊται με τόν *Λαυρέντιο Μαρίνο-ηγούμενο τής Μονής Δουσίκου και άκολουθως με Ένα κριτικο-γραφημο σέ νεότερη έπιγραφή του Πραβίου-Έλευθερουπόλεως του Παγγαίου*, που άφορα σέ μία έπιγραφή του σχολείου του Πραβίου που δημοσίευσε ο κ. Χ. Μπακιτζής και για τήν όποία ο κ. Γ.Κ.Π. προτείνει μία νέα άνάγνωση.

Στίς παρουσιάσεις βιβλίων-βιβλιοκρισίες ο κ. Γ.Κ.Π. βιβλιοκρίνει σέ πολυσέλιδη κριτική τὰ βιβλία του Κ. Χ. Χατζόπουλου, *Έλληνικά σχολεία στήν περίοδο τής Όθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, του Π. Γ. Νικολόπουλου, *Ίωάννου Δαμασκηνοῦ (:) περί τών έν πίστει κεκοιμημένων μετάφρασις εις τήν κυπριακήν διάλεκτον*, Λευκωσία 2000, του ίδιου *Βιβλιογραφική έπιστασία τών εκδόσεων Νικολήμου του Άγιορείτου*, άνάτυπο, Άθήνα 2000, του Σπ. Καρύδη, *Θεοδώρου Βρανανίτη δημοσίου νοταρίου πόλεως και νήσου Κερκύρας οί σωζόμενες πράξεις (1479-1516)*, Άθήνα 2001, τής Πηνελόπης Στάθη, *Χρισσανθος Νοταράς Πατριαρχής Έροσολύμων - Πρόδρομος του Νεοελληνικού Διαφωτισμοῦ*, Άθήνα 1999, *Η Έλληνική Γραφή κατά τούς 15ο και 16ο αϊώνες*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Άθήνα 2000. Ο κ. Έμμ. Βαρθούνης παρουσιάζει άκολουθως τὰ βιβλία: Μ. Ι. Μανούσικα - Βάλτερο Πούγχεο, *Άνέκδοτα στιχογραφήματα του θρησκευτικού θεάτρου του ΙΖ' αϊώνα*. Έργα τών όρθοδόξων Χίων κληρικών *Μιχ. Βεστάρχη, Γρηγ. Κονταράτου, Γαβρ. Προσοψά*. Άθήνα 2000, Valeria Fol - Rouja Neikova, *Fire and Music*, Sofia 2000. Τó περιοδικό κατακλείεται με τίς περιλήψεις τών μελετών στήν άγγλική και τόν πίνακα περιεχομένου.

Συνοπτικώς τó νέο αυτό περιοδικό, με διευθυντή τόν καλό συνάδελφο κ. Γ. Κ. Πατάζογλου, συνιστά μία λαμπρή προσπάθεια προβολής τής έπιστήμης τής παλαιογραφίας και τής κωδικολογίας και είναι ίσως τó μοναδικό στή χώρα μας με τó συγκριμένο εξειδικευμένο περιεχόμενο. Εϋχής έργο ή προσπάθεια αυτή του κ. Γ.Κ.Π. να

ένισχυθεί και με άλλους συνεργάτες, παλαιούς και νέους παλαιογράφους και μελετητές χειρογράφων, που θα δημοσιεύουν στο ειδικό αυτό περιοδικό, τό *Ἀπό-φανής*, τα ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τους.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Δημήτριος Ἄγγ. Πατάξης, *Ὁ Μητροπολίτης Ἀθανάσιος Μεγακλῆς (1848-1909)*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 335.

Πρόσωπα και γεγονότα συνδεόμενα με τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο και τή Μακεδονία ἀπετέλεσαν τά τελευταῖα χρόνια ἀντικείμενο μελέτης ἀπό τούς ἐρευνητές και ἀνέδειξαν τό ἐνδιαφέρον τοῦ πρώτου γιά τή Μακεδονία και ἰδιαίτερος σέ κρίσιμες στιγμές γιά τήν τύχη της. Ὑπενθυμίζουμε τά συνέδρια γιά τόν Ἰωακείμ τόν Γ΄ τόν Μεγαλοπρεπή, τόν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο Ἀλεξιάδη, που ὀργανώθηκαν ἀπό τόν Δήμο Θεσσαλονίκης, τό Τμήμα Ποιμαντικῆς και Κοινωνικῆς Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ., τό Ἰδρυμα Ἐθνικοῦ και Ὀρθοκευτικοῦ Προβληματισμοῦ και τήν Ἱ. Μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Ἔτσι, εἶναι καλοδεχούμενη κάθε μελέτη ἀναφερόμενη σέ συναφι θέματα, ἰδίως μάλιστα ὅταν αὐτή βασίζεται σέ πρωτογενές ὑλικό, που δίδει πληρῆστερη τήν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς, συνδεόμενη, ἐνίοτε, και μέ ἐπίκαιρα θέματα. Τέτοιο χαρακτηριστήρα ἔχει ἡ λαμπρή μελέτη τοῦ νέου ἐρευνητῆ κ. Δ. Ἀ. Πατάξη που ἀσχολεῖται μέ τόν βίο και τό ἔργο τοῦ μητροπολίτου Σισανίου και Σιατίστης Ἀθανασίου Μεγακλῆ (1848-1909), ὁ ὁποῖος διεποίμανε τήν ἐν λόγῳ μητρόπολη τή δεκαετία 1882-1893, γιά νά μετατεθεῖ ἐπειτα στήν κρίσιμη γιά τήν ἐποχή μητρόπολη Θεσσαλονίκης (1893-1903), και νά κλείσει μαζί μέ τήν ἐκκλησιαστική σταδιοδρομία του και τόν σίντομο, σχετικῶς, βίο του ὡς Γέρον Κυζίκου (1903-1909). Ὁ συγγρ. στά πέντε κεφάλαια τοῦ βιβλίου του, τό ὁποῖο, σημειωτέον, εἶναι ἡ διδακτορική διατριβή του στο Τμήμα Θεολογίας τοῦ Α.Π.Θ. ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἀλ. Γλαβίνα, παρακολουθεῖ καταλεπτῶς τήν πορεία τοῦ Ἀθανασίου Μεγακλῆ· ἀπαιτεῖ κυριολεκτικῶς νά μὴν τοῦ διαφυγεῖ ἡ παραμικρή λεπτομέρεια, ἡ ὁποία κορυφαίε τόν ἀναγνώστη ἀλλ' εἰς τόν ἴδιο καιρό εἶναι και χρήσιμη στόν ἐρευνητή που ἐνδιαφέρεται και πολλές φορές, ἀξιοποιεῖ αὐτές τίς ἡσσονος σημασίας λεπτομέρειες.

Στό πρώτο κεφάλαιο ὁ κ. Δ. Πατάξης ἀσχολεῖται μέ τήν καταγωγή και τίς σπουδές τοῦ Μεγακλῆ: γέννηση στήν Ἀδριανούπολη τό 1848, σπουδές στο λαμπρό Γυμνάσιό της, συνέχισή τους στήν Ἱ. Θεολογική Σχολή της Χάλκης, χειροτονία του σέ κληρικό, οἱ συντάξιῶτες του, ἡ ἔφεσή του στή βυζαντινή μουσική και στο κήρυγμα, ἡ ἐπιλογή του ἀπό τό Πατριαρχεῖο γιά τόν βαθμό τοῦ ἱεροδικόνου, ἡ προαγωγή του σέ ὑπογραμματέα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἡ θητεία του ὡς γραμματέως τῆς Ἐθνοσυνελεύσεως, ἀλλά και αὐτή τοῦ ἀρχιγραμματέως τῆς Συνόδου (1876), ἡ ἐξαρχική ἀποστολή του στήν Κρήτη, οἱ ὑποψηφιότητές του στή μητρόπολη Θεσσαλονίκης (1878), ἡ προαγωγή του ὡς Μ. Πρωτοσυγκέλλου ἀπό τόν Πατριάρχη Ἰωακείμ Γ΄, ὁ χειρισμός τοῦ ζητήματος τῆς μητροπόλεως Ἀδριανουπόλεως που προκλήθηκε ἀπό τούς Ἐξαρχικούς στήν πατρίδα του και σέ βάρος τοῦ μητροπολίτου Διονυσίου (1879) εἶναι ἀπό τά θέματα που ἀπασχολοῦν τόν κ. Δ. Πατάξη. Ἡ μελέτη τους, ὡς ἐλέγχθη, εἶναι λεπτομερῆς και ἡ ἀξιοποίηση τοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ ἐπιτυχῆς. Ὁ συγγρ. παραθέτει καθετί που ἀφορᾷ στήν παρουσία τοῦ Ἀθανασίου Μεγακλῆ στήν πατριαρχική αὐλή, τά ποιμαντικά και οἰκονομικά ζητήματα, τήν ἐκκλησιαστική εὐταξία και τήν τήρηση τοῦ

τυπικοῦ, τῆ διοίκηση τῶν ἐνοριῶν, τὴν ἐξομάλυνση τῶν σχέσεων τοῦ Θρόνου μὲ τοὺς Τούρκους, τὴν ἐκπροσώπηση τοῦ Πατριάρχου, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐκλογή τοῦ Μεγακλῆ ὡς μητροπολίτου Σιοσιανίου καὶ Σιατίστης (Φεβρ. 1882)· ὕστερα δηλαδή ἀπὸ ἐνδεκαετῆ ὑπηρεσία στὸ Φανάρι· καταγράφει στὸ κεφάλαιο αὐτὸ τὰ τῆς ἐνθρονίσεως, τὴ διαποιμάνση τῆς μητροπόλεως μὲ τὴν τακτοποίηση, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς δημογέροντες τῆς Σιάτιστας, τῶν ἐκκρεμοτήτων τοῦ προκατόχου τοῦ Ἀγαθαγγέλου Στεφανάκη, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν παιδεία· ἀσχολήθηκε, ὡσαύτως, μὲ τὴν ἐπιλογή ἱκανῶν λαϊκῶν καὶ κληρικῶν γιὰ τὰ σχολεῖα καὶ τὶς ἐνορίες τῆς ἐπισκοπῆς του, τὸ πνευματικὸ δικαστήριον, τὴ διαχείριση ὑποθέσεων σὲ σχέση μὲ τὶς τουρκικὲς ἀρχές, τὸν ἀγῶνα του γιὰ τὴν ἀνέγερση ἐκκλησιῶν, τὴ συντήρηση μονῶν, τὴν εἰρήνευση τῶν ἐριδῶν γιὰ τὴ διεκδίκηση βοσκοτόπων. Ἄξια σημειώσεως εἶναι ἡ συμβολὴ του στὴν ἰδρυση τοῦ Τραμπαντζεῖου Γυμνασίου, παρὰ τὴ διαμάχη τῶν προυχόντων τῆς χώρας καὶ τῆς λαϊκῆς μερίδος τῶν Γερανεῶν, κατὰ τὴ γνωστὴ γεωγραφικὴ διαίρεση τῆς Σιάτιστας σὲ Χώρα καὶ Γεράνεα. Τὰ ἀφορῶντα μάλιστα στὴν ἰδρυση τοῦ Τραμπαντζεῖου ἐκθέτει λεπτομερειακῶς ὁ συγγρ. καὶ καλῶς πράττει, ἐφ' ὅσον ἡ ἱστορία τοῦ Τραμπαντζεῖου σηματοδότησε τὴν παιδευτικὴ ἀνέλιξη τῆς Δυτ. Μακεδονίας καί, ὡς ἐλέχθη ὁ ρόλος τοῦ Μεγακλῆ στὰ καθέκαστα τῆς ἰδρύσεώς του ἦταν καθοριστικὸς.

Ἀπὸ τὴ σύνολη δεκαετῆ θητεία του στὴ Σιάτιστα τὰ τρία ἔτη 1888-1891 ἦταν ἀπὸν, ἐκλεγείσ ἄριστίνδην συνοδικός, χωρὶς ἀσφαλῶς νὰ παύσει ἐνδιαφερόμενος γιὰ τὴ μητροπολιτὴ του, τὴ διοίκηση τῆς ὁποίας ἀσκοῦσαν ἄνθρωποι τῆς ἐμπιστοσύνης του. Ἡ ἐποχὴ ἦταν δύσκολη καὶ γιὰ τὴ Μακεδονία πού ταλαιπωρεῖτο ἀπὸ τὴ δράση τῶν Ἐξαρχικῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο τὸ ὁποῖο περνοῦσε τὴν περιπέτεια τοῦ προνομιακοῦ ζητήματος. Ἐκεῖνη μάλιστα τὴν περίοδο ἀνατέθηκε στὸν Μεγακλῆ ἡ προεδρία τῆς Πατριαρχικῆς Κεντρικῆς Ἐκπαιδευτικῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία προσέφερε πολλὰς ὑπηρεσίες στὴν παιδεία τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ καὶ γιὰ τὴν ὁποία πρέπει ταχέως νὰ εἰρευνηθῆ καὶ νὰ φέρεται πρὸς τὸ μέγα ἔθνικόν ἔργον πού αὐτὴ ἐπετέλεσε. Παραλλήλως, στὸν Ἀθανάσιον Μεγακλῆ, πάντα ὑπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ συνοδικοῦ, τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ προεδρία τῆς ἐφορείας τῆς Πατριαρχικῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς (Μάϊος 1888), αὐτὴ τῆς Πατριαρχικῆς Μουσικῆς Σχολῆς καὶ ὁ διορισμὸς του ὡς μέλος τῆς ἐφορείας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης. Ἀσχολήθηκε, ὡσαύτως, μὲ τὸ γνωστὸ περιοδικὸν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, τοῦ ὁποίου χρημάτισε πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τὴν προσφορὰ τοῦ Μεγακλῆ στὴν πορεία τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς κυκλοφορίας του. Τὴν ἴδια δραστηριότητα ἐπέδειξε καὶ ὡς πρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου. Ἀσχολήθηκε, ὡσαύτως, ὁ Ἀθανάσιος καὶ μὲ τὰ Ἐθνικὰ Φιλανθρωπικὰ καταστήματα πού ἀπετέλεσαν τὸν ἄξονα τῆς φιλανθρωπικῆς δραστηριότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, καὶ ὑπηρετήσε ὡς μέλος τὸ Διαρκές Μικτὸ Συμβούλιον, τὸ Πατριαρχικὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δικαστήριον, τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε πρόεδρος, τὸ Ἐθνικὸν Ταμεῖον, τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἀγιάσματος τῶν Βλαχερνῶν, τῆς ὁποίας διετέλεσε πρόεδρος. Ὅλες αὐτὲς οἱ ὑπηρεσίες τοῦ Ἀθανασίου Μεγακλῆ πρὸς τὸ Γένος καὶ τὸ Πατριαρχεῖο ἐξετάζονται μὲ κάθε λεπτομέρεια ἀπὸ τὸν κ. Δ. Παπάζη.

Στὸ τέταρτον κεφάλαιον ἐξετάζεται ἡ περίοδος 1893-1903 ὁπότε ὁ Ἀθανάσιος Μεγακλῆς ἦταν μητροπολίτης Θεσσαλονίκης· ἐδῶ ὁ συγγρ. παρακολουθεῖ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν του σὲ μιάν ἐποχὴν πού ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότητα ἦταν διηρημένη

ἐξ αιτίας τῶν ἐριδῶν μεταξύ τῆς λαϊκῆς μερίδος ἀπὸ τῆς μιᾶς καὶ τὴν ἡγετικῆς ἀπὸ τῆς ἄλλης, στὸ μέσο τῶν ὁποίων ἐριδῶν εὐρέθη καὶ ὁ μητροπολίτης καὶ φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἢ ἔρις συνεχίσθηκε ὡς τὸ 1903, ὅποτε κατέστη Γέρον Κυζίκου ἦταν ἄλλωστε καὶ τὸ ζήτημα τοῦ νέου κοινοτικοῦ κανονισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ ἐκλογικὸ σύστημα (κατ' ἐνορίας ἢ καθολικὴ ψηφοφορία), οἱ διαμάχες τῶν παρατάξεων ἐντὸς τῆς κοινότητος, ὁ πόλεμος τῶν φυλλαδίων τῶν δύο παρατάξεων, ἕνας ἀτελείωτος ἀριθμὸς ἐνεργειῶν ἀπὸ τὴν δύο πλευρὰς ποὺ βασάνισε τὴν κοινότητα, καὶ σὲ καιροὺς μάλιστα κρίσιμους γι' αὐτὴν, οἱ σχέσεις μὲ τὴν τουρκικὴς ἀρχές, τοὺς σινοίκοις Ἑβραίους, καὶ τοὺς Βουλγάρους Ἐξαρχικούς, τοὺς γειτονικοὺς ἐπισκόπους ποὺ μὲ πρόεδρο τὸν ἴδιον Μεγακλῆ, ὡς μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, ἀπάρτιζαν τὴν Ἐπισκοπικὴ Σύνοδο Θεσσαλονίκης. Μὲ τοὺς τελευταίους ὁ Ἀθανάσιος Μεγακλῆς συνεργάσθηκε γιὰ τὴν ἀναχαίτιση τῆς βουλγαρικῆς προπαγάνδας ποὺ δροῦσε ἐπικίνδυνα γιὰ τὸν ἑλληνισμό στὴν περιφέρεια τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ποὺ διεκδικοῦσε ἐκκλησίες, σχολεῖα, κοιμητήρια, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναχαίτιση τοῦ σερβισμοῦ, τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας στὴ Μακεδονία, ἀλλὰ καὶ τῆς Οὐνίας. Ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ξένων προπαγανδῶν ἐκ μέρους τοῦ Μεγακλῆ γινόταν μὲ βάση τὴν ὁδηγίαν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, μολονὶ ὑπῆρξε περίπτωση ποὺ ὁ Ἀθανάσιος ἐνεργοῦσε παρὰ τὴν ὁδηγίαν τοῦ Πατριαρχείου, σ' ὅ,τι ἀφοροῦσε στὴν περίπτωση τῆς ἐπισκοπῆς Πέτρας ποὺ καταργήθηκε μὲ τὸν Συνοδικὸ Τόμο τῆς 9 Ἰουνίου 1896 καὶ στὴν ὁποία ἀτάρχησε ἀντιδροῦσε ὁ Ἀθανάσιος καὶ μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ Προέδρου τῆς Ἐπισκοπικῆς Συνόδου Θεσσαλονίκης, στὴν ὁποία ὑπέκειτο, μαζί μὲ ἄλλες γειτονικῆς, καὶ ἡ ἐπισκοπὴ Πέτρας. Καὶ δὲν ἦταν λίγες οἱ περιπτώσεις ποὺ ὁ Ἀθανάσιος, ὅπως καὶ οἱ προκατόχοί του, ἀντιμετώπισαν δυσκολίες ἀπὸ τὴν στάση τῶν ἐπισκόπων στὴ διοίκησιν τῆς Ἐπισκοπικῆς Συνόδου –βλ. γιὰ παράδειγμα τὸ πρόσφατο βιβλίον μας, σὲ συνεργασία μὲ τὸν π. Γεώργιο Τριανταφυλλίδη, *Ἰωακείμ, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Ἡ ἐπίσημος ἀλληλογραφία (1872-1874)*, ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2002.

Ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ ὑποκεφάλαιον ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐκπαιδευτικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀθανασίου, τὴν ἐνεργειὰς του γιὰ τὴ λειτουργία τῶν σχολείων, τὴν πρόσληψη καὶ μισθοδοσία τῶν ἐκπαιδευτικῶν, τὴν ἀνέγερση νέων, τὰ προγράμματα, τὴν συνεργασία μὲ τὸ Προξενεῖο Θεσσαλονίκης, τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ξένων προπαγανδῶν (ἐξαρχικῆς, σερβικῆς, ρουμανικῆς κ.ἄ.) κυρίως στίς γειτονικῆς ἐπισκοπῆς, μὲ τοὺς ἐπισκόπους τῶν ὁποίων, γιὰ τὴν ἀντιμετώπισή τους, ὁ Ἀθανάσιος εὐρισκόταν σὲ ἐπικοινωνία. Σημειωτέον ὅτι ἀπὸ τὴν ὑπερέχουσα θέση του, ὡς μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, ὁ Ἀθανάσιος φρόντιζε καὶ γιὰ τὴν διευθέτηση ποικίλων προβλημάτων τῶν μητροπόλεων Βοδενῶν, Μελενίκου, Σερρών, Δεβρῶν καὶ Βελεσσού. Στὴν ἴδια γραμμὴ κινήθηκε ὁ Ἀθανάσιος γιὰ τὴν λειτουργία τοῦ Παπαφειῶ Οἰκοτροφείου, τὴν περιθάλψη τῶν σπουδαστῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, ὅταν αὐτὴ διέκοψε τὴν λειτουργία της τὸ 1894 λόγω τοῦ ἐπισυμβάντος σεισμοῦ, τὴν καλύτερη κυκλοφορία τῆς ἐφημερίδος *Φῶρος τῆς Μακεδονίας* στὴν περιφέρεια, ἀλλὰ καὶ ἄλλων χριστιανικῶν ἐντύπων, τὴν μόρφωση τοῦ κλήρου μὲσω ἱερατικῶν σχολῶν, μιὰ τῶν ὁποίων θὰ λειτουργοῦσε στὴ Μονὴ Βλατάδων καὶ γιὰ τὴν ἰδρυσὴ της πολὺ ἐργάσθηκε ὁ Ἀθανάσιος. Καὶ ἐδῶ ὁ κ. Δ. Παπάζης ἐργάσθηκε μὲ μεθοδικότητα καὶ μὲ τὴν πληθωρικὴ παράθεση τῶν πηγῶν του ἔδωκε μιὰ σαφῆ εἰκόνα τῶν ἐκπαιδευτικῶν δραμῶν στὴ Θεσσαλονίκη καὶ στὴν περιφέρεια. Περιμένουμε, βεβαίως, καὶ τὴ δημοσίευσιν τῆς διατριβῆς τοῦ κ. Εὐστ. Βαχάρογλου, γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς περιφέρειας της –μὲ βάση τοὺς κώδικες τῶν σχολείων (1860-1912).

Ἐξίσου ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ ὑποκεφάλαιον *Κοινωνικὴ προσφορά*, ὅπου ὁ κ. Δ.

Παπάζης κάμει λόγο στή συμβολή τοῦ Ἀθανασίου στήν ἀνέγερση τοῦ Παπαφείου μέ τίς ποικίλες ἐνέργειές του στό Πατριαρχεῖο καί στίς τουρκικές ἀρχές, ἀπό τίς ὁποῖες ἀντιμετώπισε πολλές δυσκολίες, τή συνεργασία του μέ τόν ἀρχιτέκτονα Ξ. Παιονίδη, τή δημογεροντία καί τοὺς ἐφόρους· τό αὐτό ἰσχύει καί γιά τή συνέχιση τῆς εὐρυθμῆς λειτουργίας τοῦ Χαρισείου Γηροκομείου, ἀλλά καί γιά τή συμβολή του στήν ἴδρυση διαφόρων φιλανθρωπικῶν, φιλεκπαιδευτικῶν ἀδελφοτήτων καί λοιπῶν σωματείων (π.χ. Ὁμιλος Φιλομούσων, Σύνδεσμος ἐρασιτεχνῶν, Ὁρφεύς) καί τή συνεργασία του μέ παλαιότερους συλλόγους (Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Φιλόπτωχος ἀδελφότης κυριῶν) καί ὁμόλογους τους στήν περιφέρεια τῆς πόλεως, σέ συνεργασία μέ τοὺς γνωστούς συλλόγους τῆς ΚΠόλεως (π.χ. Ἀγαπᾶτε Ἀλλήλους). Ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται, ὡσαύτως, καί μέ τόν ρόλο τοῦ Ἀθανασίου στό πνευματικό δικαστήριο σέ θέματα ἀφορῶντα στό οἰκογενειακό δίκαιο, τή διοίκηση τῶν ἐνοριῶν, τίς σχέσεις του μέ τή δημογεροντία.

Πολυσέλιδο εἶναι τό ὑποκεφάλαιο Ὁ Ἀθανάσιος καί ὁ Οἰκοιμενικός Θρόνος (σσ. 183-218), ὅπου περιγράφεται ἡ σχέση του μέ τοὺς τέσσερις πατριαρχεῖς τῆς περιόδου 1891-1912 ἰδιαίτερος μέ τόν Ἰωακείμ Γ΄ καί τόν προστάτη του Διονύσιο Ε΄ καί μάλιστα κατά τήν ἐποχὴ τῶν ἐρίδων μεταξὺ ἰωακειμικῶν καί τῶν ἀντιπάλων του. Ὁ κ. Δ. Παπάζης ἐρευνᾷ τή στάση τῶν πατριαρχῶν ἐναντι τοῦ Ἀθανασίου ἰδιαίτερος στά πλαίσια τῆς λειτουργίας τῆς Ἐπισκοπικῆς Συνόδου, ἡ προεδρία τοῦ ὁποίου σ' αὐτὴν ἀμφισβητήθηκε κατά καιροὺς ἀπὸ ἐπισκόπους τῆς μέ καταγγελίες σέ βάρος του στό Πατριαρχεῖο· τό αὐτό παρατηρήθηκε, κατά καιροὺς, καί ἀπὸ μέρους ὀρισμῆνων κοινωτικῶν παραγόντων. Σημειωτέον ὅτι σέ ὅλες τίς περιπτώσεις τό Πατριαρχεῖο στήριζε τόν Ἀθανάσιο, ἰδιαίτερος ὁ Ἰωακείμ ὁ Γ΄ κατά τήν ἑνδεκαετῆ δευτέρη πατριαρχεία του (1901-1912). Στὴν ἴδια συνάφεια ἐντάσσεται καί τό θερμὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀθανασίου γιά τὴν Ἱ. Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης καί οἱ συχνές παρεμβάσεις του γιά ποικίλα οἰκονομικά θέματα τοῦ Πατριαρχείου (Ἐθνικὸ Ταμεῖο, ἐπιχορήγηση, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, πατριαρχικὲς μονὲς στὴ Μακεδονία, ἐξαρχικὲς ἀποστολὲς κ.λπ.).

Στό πέμπτο κεφάλαιο τῆς διατριβῆς του ὁ συγγρ. ἐξετάζει τόν Ἀθανάσιο Μεγακλῆ ὡς μητροπολίτη στὴ γεροντικὴ μητρόπολη Κυζίκου, πού ἦταν οὐσιαστικῶς προαγωγή του. Ὁ Ἀθανάσιος ἀσχολήθηκε μέ τὴν τακτοποίηση τῶν οἰκονομικῶν τῆς, καί ἰδιαίτερος τῶν κοινοτήτων τῆς (Ἀρτάκη, Πάνορμος, Δαρδανέλλια, Πέραμος, Βίγα κ.ἄ.) πού ἀνέρχονταν σέ ἐξήντα πέντε, τὴ διευθέτηση ζητημάτων ἐκκλησιῶν, μονῶν, σχολείων, κοινωνικῆς προνοίας, ἰδιωτικῶν ὑποθέσεων, ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, ἀγιορειτικῶν μετοχιῶν. Τὴν ἴδια δραστηριότητα ἐπέδειξε, ὡς Γέρον Κυζίκου, ὁ Ἀθανάσιος καί ὡς συνοδικὸς τὴν περίοδο 1904-1909, ἔτος κατὰ τό ὁποῖο (1909) ἀπεβίωσε σέ ἡλικία 61 ἐτῶν. Χαρακτηριστικὸ εἶναι αὐτό πού ἔγραψε ἡ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* ὡς νεκρολογία: *ὁ ἀείμνηστος Ἀθανάσιος ὁ Κυζίκου λείπει μνήμην ἐμπειροῦ καὶ νοσημονεστάτου ἀρχιερέως, ἥτις εἰς τοὺς ἐν Μακεδονικαῖς ἐπαρχίαις ζώντας ἐπὶ πολὺ ζῶσα θέλει διαμένει.*

Ἡ ὥραία καί ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ μονογραφία-διατριβὴ τοῦ κ. Δημ. Παπάζη κατακλείεται μέ τὰ συμπεράσματα (ἀνασκόπηση δηλ. τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ Ἀθανασίου), τὴν ἀγγλικὴ περίληψη, τό Παράρτημα, στό ὁποῖο δημοσιεύονται ἀνέκδοτα κείμενα δύο ὁμίλιες ὡς ἱεροδιάκονος στήν Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης, ὑπόμνημα τῆς ἐκλογῆς, προσφωνήσεις καί βιβλιογραφία, αὐτόγραφα τοῦ Ἀθανασίου καί τέλος τό Εὐρετήριο.

Τελικῶς ὁ κ. Δ. Παπάζης συνέθεσε μία μονογραφία-διατριβὴ ἀξιοποιώντας κατὰ τὸν καλύτερο τρόπο τό πλούσιο ἀρχεδιακό ὕλικό σέ συνδυασμὸ μέ τὴ λοιπὴ ἐκδε-

δομένη βιβλιογραφία. Ἡ συνδυαστική τῶν πηγῶν ἀπό τόν συγγο. ὑπῆρξε ἀπολύτως ἄφρονη καί, κατά συνέπειαν, ἐπιτυχής. Κόπωση προκαλεῖ, ἐνίοτε, ἡ λεπτομερής καταγραφή μιᾶς ἐκάστης πτυχῆς τῆς δραστηριότητος τοῦ βιογραφουμένου· τόν παρακολουθεῖ λεπτό πρὸς λεπτό, ἀντὶ νὰ ἀφομοιώνει ἐνότητες τῆς δράσεώς του. Αὐτὸ εἶναι καί τὸ μειονέκτημά του. Ἡ βιβλιογραφία εἶναι ἐξαντλητική, τὸ ἀρχεακὸ ὑλικὸ πλουσιότατο, ὁ συνδυασμὸς τῶν πηγῶν, ὡς ἐλέχθη, ἐπιτυχής. Μακάρι νὰ εἶχαμε τέτοιες μονογραφίες γιὰ τέτοιες προσωπικότητες ποὺ ἔδρασαν στὴ Μακεδονία στὴν κρίσιμη πεντηκονταετία 1860-1910.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Müfide Pekin - Çimen Turan, *Mübadele Bibliyografyası. Lozan nüfus mübadelesi ile ilgili yayımlar ve yayımlanmamış çalışmalar* (Βιβλιογραφία τῆς ανταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν. Ἐκδομένες καὶ ἀνέκδοτες μελέτες σχετικές με τὴν ανταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης), ἐκδ. Lozan Mübadilleri Vakfı, İstanbul 2002, σσ. 207.

Τα τελευταῖα χρόνια στὴν Τουρκία ἔχει παρατηρηθεῖ αξιόλογη συγγραφικὴ δραστηριότητα γύρω ἀπὸ τα θέματα τοῦ ελληνισμοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τοῦ Πόντου. Ἐδῶ οἱ συγγραφεῖς γιὰ πρώτη φορὰ φέρνουν στο φῶς τῆς δημοσιότητας ἕναν βιβλιογραφικὸ ὁδηγὸ ποὺ ἀφορᾷ στὸν ἐλληνικὸ καὶ τουρκικὸ πληθυσμὸ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ποὺ υπογράφηκε μετὰξὺ Ἑλλάδας καὶ Τουρκίας στὴ Λωζάννη τὸ 1923. Παρουσιάζουν περισσότερες ἀπὸ 1.100 μελέτες ἢ ἀνέκδοτες ἐργασίες (μεταπτυχιακῆς καὶ διδακτορικῆς διατριβῆς, ποὺ υποβλήθηκαν στὰ πανεπιστήμια τῆς Τουρκίας) καὶ 600 ἀρθρα στὴν τουρκικῆ, ἀγγλικῆ, γαλλικῆ, ἰταλικῆ καὶ ἐλληνικῆ γλῶσσα (με λατινικοὺς χαρακτήρες).

Ἡ συγγραφή τοῦ ἔργου ἀπαιτήσε πολὺ χρόνον, κόπον καὶ συντάχθηκε με προσοχή. Τὴν ἐκδόσή του ἀνέλαβε τὸ Ἴδρυμα Ἀνταλλαξίμων Λωζάννης, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 2001 με σκοπὸ τὴ διατήρηση τῶν φιλικῶν δεσμῶν, τὴν ἀνάπτυξη φιλίας καὶ συνεργασίας μετὰξὺ Ἑλλάδας καὶ Τουρκίας, τὴν ἐρευνα, τὴ συγκέντρωση ἀρχεακῶν ὑλικῶν, τὴν καταγραφή καὶ παρουσίασή του, καθὼς καὶ τὴ διάσωση τῆς πολιτιστικῆς καὶ πνευματικῆς κληρονομιάς τῶν μουσουλμάνων προσφύγων τῆς Ἑλλάδας οἱ ὁποῖοι ἐγκαταστάθηκαν στὴν Τουρκία. Γιὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξη τοῦ Ἰδρυματος, στὶς ἀρχές τοῦ 2002, ἰδρύθηκε σύλλογος με τὴν ἐπωνυμία «Σύλλογος Ἀνταλλαξίμων Λωζάννης».

Ἡ αξιόλογη αὐτὴ ἐργασία παρουσιάζει μελέτες οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται, πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν, στους Ἕλληνες καὶ Μουσουλμάνους πρόσφυγες, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πρῶτοι ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ δεῦτεροι στὴν Τουρκία. Περιέχει πολλὰ βοηθήματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ Μακεδονία, κυρίως τὴ Θεσσαλονίκη, ποὺ ἦταν ἡ πρωτεύουσά της, τὴ Δράμα καὶ ἄλλες πόλεις, τὸν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα, τὰ γεγονότα (28-29 Ἀπριλίου 1903) τῆς Θεσσαλονίκης, τὶς ἐκλογές τοῦ 1919, τοὺς Τούρκους, Ἕλληνες καὶ Βούλγαρους κατοίκους τῆς καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν (1923). Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Turgut İksal, «Makedonya üzerinde oynanan oyunlar ve bilinmeyen bir nüfus sayımı» (Παιχνίδια ποὺ παίχθηκαν στὴ Μακεδονία καὶ μὴ ἀγνωστὴ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ), *Türk Tarihi Dergisi* 7 (1971) 13-20, ποὺ ἀφορᾷ σὲ γεγονότα ποὺ διαδραματίστηκαν στὴ Μακεδονία καὶ σὲ μὴ ἀνέκδοτη στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς. Ὡς γνωστὸν στὴ Μακεδονία μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή ἐγκαταστάθηκε (1922-1924) ἕνα μεγάλο μέρος τῶν προσφύγων σὲ διάφο-

ρες πόλεις, κομποπόλεις και χωριά της, καθώς και από αυτήν των Μουσουλμάνων στην Τουρκία (1924). Οι συγγραφείς περιλαμβάνουν μελέτες Τούρκων συγγραφέων σχετικές με Μουσουλμάνους της Μακεδονίας που εγκαταστάθηκαν σε διάφορες πόλεις και χωριά της Τουρκίας π.χ. του Kemal Atı, *Büyük mübadele. Türkiye'ye zorunlu göç (1923-1925)* [(Η μεγάλη ανταλλαγή. Η υποχρεωτική μετανάστευση προς την Τουρκία (1923-1925)], İstanbul 1995 και του Raif Karlıoğlu, *Bursa'da Mübadele (1923-1930 Yunanistan göçmenleri)* [Η ανταλλαγή στην Προύσα. (Οι πρόσφυγες από την Ελλάδα 1923-1930)], İstanbul 1999 και των Ελλήνων συγγραφέων, που αναφέρονται στους πρόσφυγες, που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία, π.χ. του Μάξιμου Μαραβελάκη - Απόστολου Βακαλόπουλου, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη ²1993 και του Ευστάθιου Πελαγίδη, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930). Ο πόνος και η δόξα*, Θεσσαλονίκη 1997.

Η εργασία χωρίζεται σε έξι ενότητες.

Μετά τον πρόλογο (σσ. 6-7) και τις διευκρινίσεις (σσ. 8-9), οι σσ. 10-84 περιέχουν την τουρκική βιβλιογραφία, οι σσ. 85-131 την αγγλική, οι σσ. 132-143 τη γαλλική, οι σσ. 144-146 τη γερμανική, οι σσ. 147-149 την ιταλική και οι σσ. 150-193 την ελληνική βιβλιογραφία.

Οι συγγραφείς σε κάθε ενότητα παρουσιάζουν αρχικά τις μονογραφίες, στη συνέχεια τις μεταπτυχιακές, διδακτορικές διατριβές (εκδομένες και ανέκδοτες) και στο τέλος τα άρθρα.

Η εργασία ολοκληρώνεται με ευρετήρια ονομάτων των συγγραφέων με βάση την παραπάνω σειρά των γλωσσών. Καλό θα ήταν να υπήρχε και ευρετήριο τοπωνυμίων και πραγμάτων, το οποίο θα διευκόλυνε περισσότερο τον αναγνώστη.

Οι συγγραφείς κατάγονται από την Κρήτη και τη Δράμα και είναι ιδρυτικά μέλη του Ιδρύματος Ανταλλαξίμων Λωζάννης. Συνεργάζονται με συναδέλφους τους για τη διάσωση της ιστορικής και πολιτιστικής παράδοσης των προγόνων τους. Η πρώτη αυτή προσπάθειά τους αποτελεί στον επιστημονικό χώρο ένα πραγματικό έργο υποδομής, που καλύπτει σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό τη βιβλιογραφία της περιόδου της ανταλλαγής των πληθυσμών, βοηθεί τις περαιτέρω έρευνες των ερευνητών, ενώ συγχρόνως παρουσιάζει συγκεντρωτικά τη μέχρι σήμερα τουρκική, ελληνική και λοιπή βιβλιογραφία της ανταλλαγής των πληθυσμών. Διαπιστώνεται επίσης η μεθοδικότητα και η επιστημονική συνέπεια των συγγραφέων στον τρόπο προσέγγισης του υλικού και καθιστά το πόνημα ως χρήσιμο βοήθημα. Και βεβαίως περιμένουμε με ενδιαφέρον τις νέες εκδόσεις του Ιδρύματος Ανταλλαξίμων Λωζάννης.

Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΒΑΣΣΑΜΙΔΗΣ

Konstantinos N. Plastiras, *Les imprimés helléniques publiés à Thessaloniki (1850-1912), Contribution à la bibliographie hellénique*, Thessaloniki 2001, σσ. 109.

Ὁ κ. Κ. Πλαστήρας, γνώστης ἐγκρατὴς τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου καὶ ἐκ τῆς ιδιότητός του ὡς προϊσταμένου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, μὲ τὸ παραπάνω ἔργο του ἔδωσε μίᾳ λαμπρῇ εἰκόνα τῆς ιστορίας τῶν ἐλληνικῶν τυπογραφείων τῆς Θεσσαλονίκης τὴν περίοδο 1850-1912· τὸ βιβλίο κατὰ τὴν ὑπόψη περίοδο ἔχει τὴ δική του σπουδαιότητα, ἐφ' ὅσον ἐντάσσεται σ' ἓνα κύκλο ἰδεολογικῶν ἀνταγωνισμῶν στὴν κρίσιμη αὐτὴν περίοδο τῆς διαπάλης τῶν ἐθνότητων στὴ Μακεδονία. Ἔτσι, μετὰ ἀπὸ μίᾳ σύντομῃ ἀναδρομῇ στὰ ἐλληνικά τυπογραφεῖα ποὺ λει-

τούργησαν στην ελεύθερη Ελλάδα και σε πόλεις-κέντρα του έξω Ελληνισμού, ο κ. Κ.Π. εισέρχεται στην παρουσίαση των ελληνικών τυπογραφείων της Θεσσαλονίκης: το τυπογραφείο του Μιλτιάδη Γκαριμπολά (1850), του Κυριάκου Δαρζιλοβίτη (1851-1864), του Νικολάου Βαγλαμαλή, γνωστό και ως *Μακεδονία* τα επόμενα χρόνια (1867): οι λόγοι της ίδρύσεως των τυπογραφείων αυτών είναι προφανείς και όφειλονται στις μεταρρυθμίσεις της Ύψηλης Πύλης, τις γνωστές ως Hattı Chérif του Gülhané (1839) και Hattı Humayun (1856), που επέτρεψαν στις θρησκευτικές μειονότητες να αναπτύξουν ποικίλες δραστηριότητες, όπως, επί του προκειμένου, ή τυπογραφία. Βεβαίως από απόψεως ποιότητας και αισθητικής τα τυπογραφεία της Θεσσαλονίκης υστερούσαν έναντι εκείνων των Αθηνών, της Σμύρνης, της Κωνσταντινουπόλεως και, αργότερα, της Αλεξανδρείας.

Ο Μιλτιάδης Γκαριμπολάς είχε εμπειρία της τέχνης του από τα χρόνια που εργαζόταν στην οικογενειακή επιχείρηση στην Αθήνα, όπου αυτή ανέστειλε τις εργασίες της και ο Μιλτιάδης, το 1850, ίδρυσε το δικό του τυπογραφείο στη Θεσσαλονίκη, έκαμε έξι ή επτά εκδόσεις και τον επόμενο χρόνο ανέστειλε και αυτός τις εργασίες του· πιθανότερη αιτία ή ελληνική ύπηκοότητά του σε μία εποχή πολλών καχιποριών της οθωμανικής διοικήσεως.

Ο Κυριάκος Δαρζιλοβίτης, που έγινε κύριος της επιχειρήσεως Γκαριμπολά, υπό άδειευκρίνιστες, ωστόσο, συνθήκες, δραστηριοποιήθηκε ως εκδότης και ως βιβλιοπώλης την περίοδο 1851-1859 και συνέχισε ως το 1863/4. Έξεδωσε είκοσι ελληνικά βιβλία και ένα στη βουλγαρική, αλλά με ελληνικούς χαρακτήρες, όπου, τελικώς, προσεχώρησε στον βουλγαρισμό –είχε ήδη εμφανισθεί ο Πανσλαβισμός και ή Βουλγαρική Έξαρχία.

Ο Νικόλαος Βαγλαμαλής, ίδρυσε το τρίτο τυπογραφείο στη Θεσσαλονίκη με την επωνυμία *Η Μακεδονία* (1867-1874). Το τυπογραφείο αυτό συνέχισε τη λειτουργία του με διαφόρους συνεταιίρους ως το 1896, πάντοτε υπό την ίδια επωνυμία. Οι κυριότεροι των συνεταιίρων ήταν, πλην ασφαλώς του Νικολάου Βαγλαμαλή, ο Σ. Βασιλειάδης, ο Στέφανος και Χρήστος Θάνος και άλλοι άγνωστοί μας υπό την έμπορική επωνυμία *Συντροφία*. Ο κ. Κ.Π. εκφράζει μάλιστα την υπόθεση ή τυπογραφία Βαγλαμαλή να συνεχίζει τη δραστηριότητα της πρώτης του Γκαριμπολά, που σημαίνει δηλαδή ότι ο Βαγλαμαλής την αγόρασε από τον Δαρζιλοβίτη.

Την περίοδο 1875-1888 ή Θεσσαλονίκη διέθετε δύο ελληνικά τυπογραφεία, αυτό δηλαδή του Βαγλαμαλή και το δεύτερο υπό την επωνυμία *Ερμής* του Σοφοκλή Γκαριμπολά, αδελφού του Μιλτιάδη, ο οποίος εξέδιδε την ομώνυμη έφημερίδα, αλλά και βιβλία. Κατά την περίοδο 1888-1900 εμφανίσθηκαν και άλλα ελληνικά και ξένα τυπογραφεία (Θ. Κ. Ηρακλείδης, Νικ. Χριστομάνος, Salvatore Muratori κ.ά.).

Ακολούθησε ή δυσχερής περίοδος 1900-1912, όπου ή ελληνική τυπογραφική δραστηριότητα περιορίσθηκε εκ του πολέμου του 1897 και του Μακεδονικού Αγώνος. Ο Κ.Π. διαιρεί την περίοδο 1897-1912 σε δύο φάσεις, όσον αφορά στην τυπογραφία, αυτήν μεταξύ των έτων 1897-1908 και τη δεύτερη μεταξύ των έτων 1908-1912. Το 1897, πάντως, στη Θεσσαλονίκη λειτουργούσαν τρία τυπογραφεία: του Σοφοκλή Γκαριμπολά, του Θ. Κ. Ηρακλείδη και του Ν. Χριστομάνου που λειτουργούσε περί το 1894, ενώ του Muratori εξέδωσε ένα ελληνικό βιβλίο το 1888, και θα παίξει σημαντικό ρόλο την περίοδο 1902-1912 με την έκδοση ελληνικών βιβλίων, αλλά και έφημεριδών. Αναμφιβόλως ή ήττα του 1897 είχε και τις άρνητικές επιπτώσεις της στην ελληνική κοινότητα της Θεσσαλονίκης που ανέκοψε την οικονομική και πολιτισμική δραστηριότητά της και στράφηκε στην έσωστρέφεια· ένα από τα άρνητικά

αποτελέσματα ή διακοπή της κυκλοφορίας της εφημερίδος *Φάρος της Θεσσαλονίκης* και ή αναστολή ποικίλων άλλων πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Ήταν, ως εκ τούτου, φυσικό μεταξύ των ετών 1900-1908 νά μήν ιδρυθεί κανένα ελληνικό τυπογραφείο στην πόλη μας· μόνον δύο μετονομασίες υπήρξαν, χωρίς αλλαγή των ιδιοκτησιών. Πάντως, από τό τυπογραφείο της εφημερίδος *Φάρος της Θεσσαλονίκης* τοῦ Σοφ. Γκαρμπολά πρέπει νά προέρχεται και ή έκδοση τοῦ *Φάρου της Μακεδονίας* (1881-1895)· από τό τυπογραφείο της εφημερίδος *Ἀλήθεια* τοῦ τυπογράφου Muratori κυκλοφορήθηκαν τρία βιβλία.

Τήν περίοδο 1908-1912 ἐμφανίσθηκαν νέες τυπογραφικές ἐγκαταστάσεις, οἱ ἐξῆς: τό τυπογραφείο της εφημερίδος *Νέα Ἀλήθεια*, τοῦ Ἰωάννη Κούκουρα, πού διέκοψε τή συνεργασία του μέ τόν Muratori ἐκδίδοντας τήν *Νέα Ἀλήθεια* (1909) καί τυπώνοντας ὡς τήν πυρκαγιά τοῦ 1917 πέντε βιβλία. Τό καλλιτεχνικό τυπογραφείο τοῦ Γ. Δ. Διβόλη πού ὑφίσταται ἀπό τό 1909 ἤ πιθανῶς ἀπό τό 1908 καί πού διέθετε ποικίλα τεχνικά μέσα ἔχοντας στό ἐνεργητικό του τό λιγότερο ἕνδεκα ἐκδόσεις. Ἐδῶ τυπώθηκε ή εφημερίς *Σύνταγμα* τοῦ Ἀθανασίου Βόγα (1909-1910) μέ ὑψηλή αἰσθητική. Τό τυπογραφείο βρισκόταν στό κέντρο της συνοικίας Φράγκων καί κάηκε στην πυρκαγιά τοῦ 1917.

Τό τυπογραφείο Κ. Α. Κοντοπούλου παρήγαγε ἀπό της ἰδρύσεώς του, τό 1889, σφραγίδες, ἀλλά ἀπό τό 1909 ἄρχισε νά τυπώνει καί βιβλία· ἐδῶ τυπώνονταν τό περιοδικό *Θεομαϊκές Ἡμέρες* τοῦ Χρήστου Γουρούση (1909). Πιθανῶς, κατά τόν κ. Κ.Π., ὁ ιδιοκτήτης τοῦ τυπογραφείου νά ἦταν κάποιος ἄλλος.

Τό τυπογραφείο τοῦ Σοφοκλῆ Παπανέστορος ἄρχισε τή δραστηριότητά του τό 1910 τυπώνοντας δύο βιβλία, ἀλλά καί γιά μικρή περίοδο τήν εφημερίδα *Μακεδονία*.

Τό τυπογραφείο τοῦ Νικολάου Ξενοφονδίδη ἐμφανίζεται ἀπό τό 1911, ὅταν ὁ ιδιοκτήτης του ἀγόρασε τίς ἐγκαταστάσεις του ἀπό τήν εφημερίδα τῶν Νεοτούρκων *Zeman*· ἀπ' ἐδῶ ἄρχισε τήν ἐκδόσή της ή *Μακεδονία*, ἐνῶ λίγο ἀργότερα τό τυπογραφείο ἦταν γνωστό ὑπό τήν ἐπωνυμία Ν. Ξενοφονδίδης καί Σ. Παντελῆς. Ὁ κ. Κ.Π. προβαίνει σέ ὀρισμένες παρατηρήσεις ἀναφορικά μέ τά τυπογραφεῖα ὅπως: τό τυπογραφείο τοῦ *Φάρου της Θεσσαλονίκης* πού πέρασε στην ἰδιοκτησία τοῦ Τούρκου Hafouz ὁ ὁποῖος τό 1913 τό ἐνοίκιασε στόν Κώστα Βελλίδη γιά νά τυπώνει τήν εφημερίδα *Μακεδονία*.

Ὁ Muratori ἐξέδιδε τήν *Ἀλήθεια* γιά τρεῖς μήνες σέ συνεργασία μέ τόν Γεώργιο Χατζηκυριάκου (1909) καί συνεργάσθηκε μέ τόν Ἀλέξανδρο Γκαρμπολά, γιό τοῦ Σοφοκλῆ, γιά νά τυπώσει τήν εφημερίδα *Ἔθνος*. Μετά τό 1912 πώλησε τό τυπογραφείο στόν Ἰωάννη Κοιμένο, πού ἦλθε ἀπό τήν Ἀλεξάνδρεια καθώς καί τίς ἑννέα μεγάλες τυπογραφικές μηχανές του. Ήταν ἀπό τά λίγα τυπογραφεῖα πού σώθηκαν ἀπό τήν πυρκαγιά τοῦ 1917, γι' αὐτό καί ὅλες οἱ εφημερίδες της Θεσσαλονίκης μετά τό 1917 τυπώνονταν σ' αὐτό τό τυπογραφείο. Τό τυπογραφείο τοῦ Θ. Ἡρακλεῖδη ἦταν τό μόνο πού ἀποκλειστικῶς τύπωνε βιβλία –τύπωσε τό λιγότερο ἑννέα βιβλία, ἀλλά καταστράφηκε καί αὐτό στην πυρκαγιά τοῦ 1917. Τό τυπογραφείο τοῦ Ν. Χριστομάνου τύπωνε μόνον εφημερίδες καί ὁ ιδιοκτήτης του ἐξέδιδε τήν εφημερίδα *Ἀστήρ* (1908-1910) σέ συνεργασία μέ τόν Ε. Παπαγεωργίου. Ὡστόσο τύπωσε τό λιγότερο πέντε βιβλία καθώς καί τή σατυρική εφημερίδα *Κοινοῦπι* τοῦ Γ. Χαλκιᾶ (1909).

Στό κεφάλαιο Les Éditions (Οἱ Ἐκδόσεις) ὁ κ. Κ.Π. δίδει μία κατηγοροποίηση τῶν ἐκδόσεων τῶν τυπογραφείων της Θεσσαλονίκης, ή ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς: ἱστορικά καί ἄλλων ἐπιστημῶν βιβλία 28%, διηγήματα ἠθικά καί θρησκευτικά 13%, καταστατικά καί πρακτικά γενικῶν συνελεύσεων τῶν συλλόγων 25,5%, φιλολογικές ἐκδόσεις 25%.

Αυτό σημαίνει ότι στόχευση των εκδοτών ήταν η διάχυση των έμπορικων, με τή σημερινή έννοια, βιβλίων και ότι τα φιλολογικά έργα, μολονότι δέν κυριαρχούν, έχουν και αυτά τή σημασία τους. Λείπει, όμως, κατά το κ. Κ.Π. ή καλλιτεχνική αίσθηση των εκδοτών. Ο κ. Κ.Π., πρόσεξε, ώσαύτως, ότι ό τόπος εκδόσεως είναι ψευδεπίγραφος: αντί για τή Θεσσαλονίκη αναγράφεται ή Άθήνα ή ή Λειψία. Καί τοῦτο εκ του φόβου των τουρκικών αρχών. Άξιοσημείωτος, αλλά άκρως εύλογος, είναι ό αριθμός των δύο μοναδικών εκδόσεων τό 1898. Τά γεγονότα του 1897 είχαν και εδώ τόν αντίκτυπό τους. Έντοίτοις άξιοσημείωτη παρουσιάζεται ή έκδοση εφημερίδων μεταξύ 1901-1912 άνέρχονται σε δέκα έξι και δύο περιοδικά (*Θεσσαικάί Ημέραι και Οικονομική Έπιθεώρηση*). Κατά τήν περίοδο 1901-1912 εξέδόθησαν εβδομήντα έξι βιβλία (10 φιλολογικά-λογοτεχνικά, 19 παιδαγωγικά, 34 των συλλόγων και λιγότερα ήθικοπλαστικά-θρησκευτικά). Οί παρατιθέμενοι δύο πίνακες είναι πολύ χρήσιμοι για τόν άγαπώντα τίς στατιστικές συγκρίσεις.

Στό κεφάλαιο *Commerce du livre* (Τό έμπόριο του βιβλίου) ό κ. Κ.Π. άναζητεί τούς βιβλιοπώλες τής Θεσσαλονίκης και αναφέρει, πλίν του Μ. Γκαμπολά, τόν Θεόδωρο Χοϊδά, του όποιου ή παρουσία στην πόλη μας χρονολογείται από τίς αρχές του 19ου αϊ. Προσθέτουμε εδώ ότι ή οικογένεια Χοϊδά, κεφαλονίτικης καταγωγής, έχει πολλά μέλη της έγκατεστημένα στη Θεσσαλονίκη και άσκούντα διάφορα επαγγέλματα (βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, εκδ. Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1947, passim). Βιβλιεμπόριο άσκούσαν, ώσαύτως οί εκδότες Κ. Δαρζιλοβίτης, Ν. Βαγαμαλής (1868-1874, 1881-1883), Σοφ. Γκαμπολάς, Θωμάς Θάνου, ό γιός του Χρήστος, Ν. Γ. Βικόπουλος (1879) που συνεταιρίζεται με τόν Στ. Θάνο, και τόν Άρ. Μενεξέ και τόν Άντωνιάδη (1896 ci.), S. Grasso που πρακτόρευε τόν Έσπερο τής Λειψίας, ό Δ. Κ. Βουλουσόπουλος (1885), ό Νικ. Χριστομάνος (1885).

Τήν περίοδο 1901-1912 στοίς ίδιους περίπου βιβλιοπώλες προστίθενται και άλλοι ως οί Καλογερόπουλος-Βελλίδης, Ιω. Κούσκουρας, Γ. Χατζηγεωργίου, Δ. Γ. Σωνίδης, ό Ν. Α. Ξενοφονδίδης, οί Δεπάστας-Σφύρας-Γεράμδος, ό Ν. Άντωνιάδης.

Άκολουθεί ή βιβλιογραφία των έλληνικών εντύπων από τό 1850-1912, που άνέρχονται στίς 250, όπου προστίθενται οί εκδόσεις χωρίς χρονολογία άριθμ. 251-277+278-279 προσθήκες του έτους 1884.

Συμπερασματικά, ή βιβλιογραφία του κ. Κ.Π. είναι μία σημαντική συμβολή στην πνευματική κίνηση και ζωή τής Θεσσαλονίκης σε μία κρίσιμη περίοδο τής ιστορίας της, όπου τό έλληνικό βιβλίο και τό περιοδικό, ή τυπογραφία εν γένει, έχουν μείζονα λόγο όχι μόνον στον πολιτισμό τής πόλεως, αλλά και στην ενίσχυση του έθνικού φρονήματος των πολιτών της.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Γιώργος Φ. Ρουμειλιώτης, *Ο Νέος Έλληνισμός στην Έδεσσα (Βοδενά) του πρώτου μισού του 19ου αιώνα. Συμβολή στην ιστορία τής Έδεσσας του 19ου αιώνα*, Έκδόσεις Λαογραφική Έταιρεία Ν. Πέλλας, Έδεσσα 2000, σσ. 208.

Ο Γιώργος Ρουμειλιώτης, νέος εκπαιδευτικός, δραστηριοποιείται εδώ και χρόνια στοίς πνευματικούς κύκλους τής Έδεσσας, εκδότης εφημερίδος και περιοδικού που προβάλλουν στο εύρύτερο κοινό τήν ιστορία τής πόλεως του. Η παρούσα έκδοση είναι ούσιαστικά, ή νεώτερη ιστορία τής Έδεσσας, έτσι τουλάχιστον τήν έκτιμά ό αναγνώστης του ενδιαφέροντος αυτού βιβλίου. Όπως ό ίδιος ό συγγρ. γράφει στην

εἰσαγωγή του, στό βιβλίο του παρελαύνουν Ἑδεσσαῖοι λόγιοι, φιλικοί καί ἀγωνιστές τῆς Ἑθνικῆς Παλιγγενεσίας, διδάσκαλοι καί σχολεῖα, κληρικοί καί ἐπιφανεῖς συμπολίτες του τοῦ 19ου αἰ., ἀλλά καί κοινοτικοί θεσμοί καί μία διακεκριμένη ἑλληνομάθεια τῶν Ἑδεσσαίων. Ἕνας δηλ. γενναῖος καί δυναμικός Νέος Ἑλληνισμός.

Στό πρῶτο μέρος ὁ κ. Γ.Φ.Ρ κἀμει λόγο γιά τόν Ἑδεσσαῖο λόγιο Νικόλαο Δημητρίου, τόν Λογοθέτη Βοδενῶν, διδάσκαλο Βοδενῶν περί τό 1792 πού ἀλληλογραφοῦσε μέ λογίους τῆς ἐποχῆς του, ὅπως τόν Ἰω. Βηλαρά, στόν ὁποῖο μάλιστα ἤσκησε καί κριτική· συνθέτει, ἐπίσης, ὁ συγγρ. τό γενεαλογικό δένδρο τοῦ Νικολάου Δημητρίου ξεδιαλύνοντας, μέ τήν εὐκαιρία αὐτήν, ἀρκετὰ προσωπογραφικά τῆς οἰκογενείας Δημητρίου, ἀλλά καί ἄλλα ἀφορῶντα στή λειτουργία τοῦ περιωνύμου Ἑλληνομουσείου τῶν Βοδενῶν, τίς ἱατρικές σπουδές τοῦ Νικολάου Δημητρίου στή Βιέννη, τή θέση του στό γλωσσικό ζήτημα πού ἦταν διαφορετική ἀπό αὐτήν τῶν ἀρχαῖστῶν, τῶν δημοτικιστῶν, τῶν κοραῖστῶν, τίς σχέσεις του μέ τόν Λαρισαῖο λόγιο Ἰω. Οἰκονόμου καί τόν Χριστόδ. Κονομάτη, τή διαμάχη του μέ τόν Βηλαρά γιά τό γλωσσικό: ὁ Δημητρίου ἤθελε μία γλώσσα *ἀπλῆ, καθαρὰ καί ἀπό τοῖς σπουδαίους μεταχειριστῆ καί ἀπό τοῖς ἀμαθεῖς καταληπτῆ*. Ἀκολουθῶς ὁ συγγρ. παρουσιάζει τόν υἱό τοῦ Δημητρίου Ἀναστάσιο καί τόν ἐγγονό του Νικόλαο Χ΄τάσκο, ἱατρό Βοδενῶν.

Στό δεύτερο μέρος γίνεται λόγος γιά τοὺς Ἑδεσσαῖους λογίους Ἰωάννη Δημητρίεως Φιλίδη Βοδινέα καί Κωνσταντῖνο Μηνᾶ-Μηνωῖδη· ὁ πρῶτος ἄφησε πλῆθος ἐνθυμήσεων ἀπό τίς ὁποῖες πληροφοροῦμεθα πολλὰ καί ποικίλα γιά τήν ἱστορία τῆς Ἑδεσσας τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ., τόν χαλασμό τῆς Νάουσας (13 Ἀπριλίου 1822), τή συμμετοχή τῶν Ἑδεσσαίων στόν Ἀγῶνα τοῦ 1821 [*Ὁ χαλασμός ἀφανισμός τῆς Ναοῦσης τρόμαξεν τήν χώραν. Παρά τούτοις ὅμως πολλοί νέοι ἀπό τὰ Βοδενά καί τὰ χωριά, ἐπήρανε τὰ ὄπλα νά συνταχθοῦν μέ τό ἀνταρτικό ... τοῦ Μήτσου Τσόρα) καί ἀνέβησαν εἰς τόν Ὀλυμπον. Ἡμεῖς ἐκάναμεν σὺναξιν εἰς τοὺς ἱεροῦς ναοὺς κρηφίως καί μυστικῶς καί ἐπαρκαλέσαμεν τόν Ὑψιστον νά εὐλογῆσῃ τὰ ὄπλα τῶν ἀδελφῶν καί τῶν τέκνων μας καί νά μᾶς ἐλευθερώσῃ τό ἀτιχον ἔθνος μας τῶν Ἑλλήνων. Τό αὐτό ἐγινε καί εἰς τὰ χωριά*]. Ἀσχολεῖται κατόπιν ὁ συγγρ. μέ τόν Κωνσταντῖνο Μηνωῖδη, τίς σπουδές του στό Ἑλληνομουσεῖο Βοδενῶν, στή Θεσσαλονίκη κοντά στόν Ἀθανάσιο Πάριο, τή διδασκαλία του στίς Σέρρες, τή φυγή του στή Γαλλία, τή γνωριμία του μέ τόν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, τήν ἐργογραφία του, τή δράση του στό Παρίσι κατά τόν Ἀγῶνα, τόν κατοπινό ἀντικοραῖσμό του καί τή σχέση του μέ τόν ἀντίπαλο τοῦ Κοραῆ Παναγιώτη Κοδρικᾶ, τή φιλία του μέ τόν Καποδίστρια, τή ἀντιπάθειά του πρὸς τοὺς Βαυαροὺς, τήν ἐπίσκεψή του στήν Ἀθήνα τό 1853, τήν προσφορά του στήν ἀναβίωση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων.

Στό τρίτο μέρος ὁ συγγρ. γράφει γιά τοὺς Ἑδεσσαῖους ἀγωνιστές τοῦ 1821 Παναγιώτη Ναοῦμ καί Κωνσταντῖνο Μπίνο· ὁ πρῶτος ἦταν ἔμπορος συνδεόμενος μέ τίς παραδουναβίες ἡγεμονίες, ὅπου καί μῆθηκε στή Φιλική Ἑταιρεία, συναγωνιστής τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, ἀγωνίσθηκε στή Μακεδονία, στή Νάουσα ὡς ἐκπρόσωπος τῶν Ἑδεσσαίων, κατῆλθε στή Ν. Ἑλλάδα μέ τοὺς δύο ἀδελφούς του, διετέλεσε πληρεξούσιος τῶν Μακεδόνων στίς Ἐθνοσυνελεύσεις ἀγωνιζόμενος γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας καί παρά τίς ἀρνητικές κρίσεις γι' αὐτόν τοῦ Ν. Κασσιουλῆ, ὑπῆρξε σημαντική προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς του. Φέρεται μάλιστα μοσχοπολιτικῆς καταγωγῆς, πού σημαίνει ἐγκατάσταση μοσχοπολιτῶν, μετά τήν καταστροφή τῆς Μοσχοπόλεως, στήν Ἑδεσσα (1769 καί ἔπειτα). Ὁ Κ. Μπίνος ἔλαβε ἐνεργό μέρος στήν ἐπανάσταση τοῦ Ὀλύμπου τό 1821 μαζί μέ τόν Διαμαντῆ Νικολάου καί ἔπειτα στή Χαλκιδική, τή Σιάθο, τή Σκόπελο, τό Τρίκερι, τήν Ὑδρα καί πάλι στό Τρίκερι καί

τή Σκόπελο με τελική εγκατάσταση στη Νέα Πέλλα. Τό ελεύθερο ελληνικό κράτος τόν τίμησε με διάφορους στρατιωτικούς βαθμούς, αλλά και τόν πλήγωσε βγάζοντας τήν περιουσία του σέ πλειστηριασμό. Σημειωτέον ότι ο Μπίνος φέρεται καταγόμενος από τήν Κατερίνη.

Τό τέταρτο μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ Γ.Φ.Ρ. εἶναι ἀφιερωμένο στα ἑλληνικά σχολεῖα καί τοὺς διδασκάλους τῆς Ἑδεσσας πρὶν τό 1846, ὅπου ὁ συγγρ. ἀποδεικνύει ὅτι στήν πόλη του λειτουργοῦσαν σχολεῖα πρὸ τοῦ 1821 –τεκμηριωμένα τό 1836 καί 1837– καί τρία ἰδιωτικά γραμματοδιδασκαλεῖα μετά τό 1821. Ἀσχολεῖται, ὡσαύτως, ὁ κ. Γ.Φ.Ρ. μέ τοὺς διδασκάλους Ἰωάννη Μπουσέλα (1837-1839), Ἰω. Γουγούση (post 1821), Στογιάννη Τσαλίκη, Στογιάννο, Ἀναστ. Μαργαρίτη, ὅλοι τους μετά τό 1821.

Τό πέμπτο μέρος εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς ἐπιφανεῖς Ἑδεσσαῖους κατά τό πρῶτο μισό τοῦ 19^{ου} αἰ. ὡς ὁ Πρώτος Ἰωάννου, ὁ τελευταῖος λογοθέτης τῆς πόλεως, ὁ Ἀνδρέας Ἰω. Οἰκονόμου (1790-1860), ὁ φιλικός Νεδέλκος Λουνιάς, οἱ ἀγωνιστές τοῦ Ἰ1 Νικόλαος Ἀθανασίου, Ἀναστάσιος Δημητρίου, Δημήτριος Τροῦπκος καί πολλοὶ ἄλλοι.

Στό ἕκτο μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ συγγρ. κάμει λόγο γιά τόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη Χρύσανθο ἀπό τό Γραμματικό Βοδενῶν (1768-1834) τοῦ ὁποῖου παρακολουθεῖ τήν πορεία ὡς μαθητοῦ στό Γραμματικό, τήν Κοζάνη, τή Νάουσα, τή Θεσσαλονίκη, τήν ἐκλογή του ὡς μητροπολίτου Βεροῖας τό 1799, τήν ἀκόλουθη ὡς Σεργῶν τό 1811, τή μίησή του στή Φιλική Ἐταιρεία, τή σχέση του μέ τόν Ἐμμανουήλ Παπᾶ, τίς ἐνέργειές του ὥστε νά σωθοῦν οἱ Σέρρες κατά τά γεγονότα τοῦ 1821, τήν ἐκλογή του ὡς Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου τό 1824, τίς κρίσεις, θετικές καί ἀρνητικές γιά τόν ἄνδρα, γιά τόν ὁποῖο ἡ κρίση τοῦ κ. Γ.Φ.Ρ. εἶναι πολύ θετική.

Στό ἕβδομο μέρος ὁ συγγρ. ὀμιλεῖ γιά τήν Ἑδεσσα ὑπό τόν Ἄλῃ Πασᾶ, γιά τόν ὁποῖο γράφει ὅτι, γιά λόγους πολιτικούς, ὁ Ἄλῃς ἐνίσχυσε τή θρησκευτική ἐλευθερία τῶν ὑπηκόων του Ἑδεσσαίων, πού ἐκμεταλλεῖσθαι τήν πολιτική αὐτή ἐπισκεῦσσαν ναοὺς ἢ ἔκτισαν νέο, τήν Ἁγία Ἐλεούσα. Στήν ἴδια περίοδο ἀναφέρεται καί ἔγγραφο Ἑδεσσαίων πρὸς τόν Ἄλῃ ἀπό 10 Νοεμβρίου 1804, ἀπό τό ὁποῖο προκύπτει ἡ ἀρίστη κοινοτική ὀργάνωση τῆς πόλεως, ἡ ἐντυπωσιακή σύνθεση καί λειτουργία τῆς μητροπόλεως καί ὁ ρόλος τῶν συντεχνιῶν στή ζωὴ τῆς πόλεως. Ἐπισημαίνει, ὡσαύτως, ὁ κ. Γ.Φ.Ρ. τήν ἑλληνομάθεια τῶν Ἑδεσσαίων, τήν πληθωρική ἑλληνική παρουσία στήν πόλη, σχολιάζει ὀρισμένες λανθασμένες ἀπόψεις τοῦ Ἀγγλο περιηγητοῦ W. M. Leake πού ἐπισκέπτεται τήν Ἑδεσσα τό 1806.

Τό βιβλίο τοῦ κ. Γ.Φ.Ρ. κατακλείεται μέ τίς πηγές (ἐπιστολή τοῦ Νικολάου Λογοθέτου πρὸς τόν Χριστόδουλο Κονομιάτη, Βηλαρᾶ πρὸς Ἰω. Οἰκονόμου κ.λπ.)· πρόκειται γιά πηγές πού χρησιμοποίησε ὁ συγγρ. στό κύριο σῶμα τοῦ βιβλίου του. Παραθέτει, τέλος, τή βιβλιογραφία.

Συμπερασματικῶς τό ἔργο τοῦ κ. Γ.Φ.Ρ. γιά τήν Ἑδεσσα κατά τόν 19ο αἰ. εἶναι μία σημαντική συμβολή γιά τή γνώση τῆς ἱστορίας τῆς ὁμορφῆς αὐτῆς μακεδονικῆς πόλεως. Ὁ συγγρ. παρουσίασε προσωπικότητες τοῦ 19ου αἰ. πού συνέδεσαν τή δράση τους ὄχι μόνον μέ τήν πόλη τους, ἀλλά καί τή Μακεδονία καί τήν Ἑλλάδα γενικότερα, ξεδιάλινε ὀρισμένες ἀδιευκρίνιστες πτυχές τῆς ἱστορίας τῆς Ἑδεσσας, προέβαλε θεσμοὺς τῆς, ὡς ὁ κοινοτισμός, ἡ παιδεία, ἡ ἐκκλησία. Βιβλίο καλογραμμμένο καί ἐκδεδομένο ἀπό ἓνα δραστήριο σύλλογο, τή Λαογραφική Ἐταιρεία Νομοῦ Πέλλας, ἀναδεικνύει ἔτι περισσότερο τήν ἱστορική αὐτή πόλη τῆς Μακεδονίας.

Κωνστ. Σβολοπούλου, *Κωνσταντινούπολη 1856-1908. Η ακμή του Ελληνισμού*, Αθήνα (Εκδοτική Αθηνών) 2003, γ' έκδ., σσ. 118.

Είναι ιδιαίτερα ευχάριστο να παρουσιάζω από τις σελίδες των «Μακεδονικών» το καταξιωμένο, —όπως αποδεικνύεται και από την τρίτη μέσα σε εννέα χρόνια έκδοσή του—, βιβλίο του καθηγητή κ. Κωνστ. Σβολοπούλου. Και λέγω ευχάριστο, διότι το έργο αυτό, παρότι το ευσύνολπο μέγεθός του, αποκαλύπτει και αξιολογεί όλες τις επιμέρους πτυχές του βίου και της δραστηριότητας του Ελληνισμού της Κωνσταντινυπόλεως κατά την περίοδο εκείνη μεταξύ του Χάττ-ι-Χουμαγιούν (1856) και της Επανάστασης των Νεοτούρκων (1908).

Το βιβλίο διαρθρώνεται σε εισαγωγή, επτά κεφάλαια, επίλογο. Ακολουθούν οι βιβλιογραφικές παραπομπές και τα ευρετήρια προσώπων και τοπωνυμίων.

Στο πρώτο κεφάλαιο («Οι Έλληνες της Πόλης ως αυτοδύναμη εθνική ομάδα»), ο συγγρ. επισημαίνει ότι οι ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινότητας στην οθωμανική πρωτεύουσα συναρτώνται τόσο με τις δικές της εθνικές και πολιτιστικές καταβολές, όσο και με το ειδικό προνομιακό καθεστώς, που της είχε απονεμηθεί μετά την Άλωση και από τότε είχε περαιτέρω ενισχυθεί. Τα προνόμια του Πατριαρχείου ήταν θρησκευτικά και πολιτικά. Έτσι, οι Έλληνες ορθόδοξοι μπόρεσαν να συνυπάρχουν με την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα των μουσουλμάνων, αν και αποκλεισμένοι, —ως έναν βαθμό τουλάχιστον—, από τον δημόσιο τομέα. Η πρακτική διαχωρισμού, που ασκούσαν οι οθωμανικές αρχές, ενίσχυε την συνείδηση των μη μουσουλμάνων ως προς την διαφορετική θρησκευτική και εθνική προέλευσή τους σε σχέση προς το κυρίαρχο στοιχείο. Αυτό, άλλωστε, δεν ήταν σε θέση να αφομοιώσει πολιτιστικά τους χριστιανούς και εβραίους της αυτοκρατορίας αλλά ούτε επιθυμούσε να τους αφομοιώσει. Πάντως οι Έλληνες τελούσαν υπό την επήρεια δύο ασυμβιβάστων μεταξύ τους επιδιώξεων: μετείχαν στην ζωή και την επιβίωση της αυτοκρατορίας, ενώ συγχρόνως ονειρεύονταν να ιδρύσουν ένα δικό τους κράτος. Την ιδέα κατάλυσης της αυτοκρατορίας των Οσμανιδών, οι Έλληνες της Πόλης θα την υιοθετήσουν, με παράλληλη ένταξή των σε δικό τους εθνικό κράτος, μόνον όταν οριστικά ναυάγησαν οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις στις αρχές του 20ού αιώνα.

Ακολουθεί το κεφάλαιο περί του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, του Τανζιμάτ, το οποίο απέβλεπε κατ' αρχήν στην ισότητα όλων των τμημάτων της οθωμανικής κοινωνίας. Η πλειονότητα των Ελλήνων της Πόλης αντέδρασε θετικά στην εξαγγελία των μεταρρυθμίσεων. Από αυτές, άλλωστε, θα αντλούσαν την εξασφάλιση των ατομικών ελευθεριών και την εξίσωσή τους με το κυρίαρχο μουσουλμανικό στοιχείο ως προς τα πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα. Για τον λόγο αυτόν υποβόηθησαν, όσο τους ήταν δυνατό, την προώθηση των σχετικών προσπαθειών, όπως έγινε με τον σουλτάνο Μουράτ Ε΄. Ο σουλτάνος αυτός ήταν εκφαστής του μεταρρυθμιστικού ρεύματος στην ολιγόμηνη βασιλεία του το 1876. Είχε μνηθεί στις φιλελεύθερες ιδέες από τον ελευθεροτέκτονα Κλεάνθη Σκαλιέρη, τελικώς δε ο ίδιος κατέστη μέλος του ελευθεροτεκτονισμού. Μετά την βίαιη εκθρόνισή του, οι Έλληνες ήταν εκείνοι που τον βοήθησαν. Παράλληλα, και το Οικουμενικό Πατριαρχείο προσέβλεπε κατ' αρχήν θετικά προς τις μεταρρυθμίσεις, αλλά με περίσκεψη αντιμετώπιζε τόσο την μείωση των προνομίων του όσο και την ενίσχυση της κρατικής εξουσίας ως προς τα φιλογενή και κοινωνικά καταστήματα των Ελληνορθοδόξων. Στην πράξη η εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων περιορίστηκε στην εσωτερική λειτουργία της κάθε μιας εθνότητας. Ήδη στα 1897, μία έκθεση των πρέσβων των Μ. Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη

διαπίστωνε την μειονεκτική θέση των χριστιανών, οι οποίοι όμως, –και κατ' εξοχήν οι Έλληνες της Πόλης– πραγματοποιούσαν συγχρόνως αξιοθαύμαστη οικονομική πρόοδο, πολύ ανώτερη από εκείνη των μουσουλμάνων.

Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με την αριθμητική παρουσία των Ελλήνων στην Πόλη. Συνεχώς αυξάνονταν, όπως άλλωστε και ο συνολικός πληθυσμός της. Κατά τις πλέον αξιόπιστες πηγές, το 1877 οι Έλληνες ανέρχονται σε 250.000 άτομα, ενώ στις αρχές του 20ού αι. στο βίλαετι της Κωνσταντινουπόλεως κατοικούσαν 358.000 Έλληνες. Περαιτέρω, η εσωτερική μετανάστευση ενίσχυσε δημογραφικά το ελληνικό στοιχείο της Πόλης, το οποίο αριθμητικά υπελείπετο μόνο σε σχέση με τους μουσουλμάνους και υπερερούσε έναντι των άλλων χριστιανών και των ισραηλιτών.

Το επόμενο τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται λεπτομερώς στην οικιστική κατανομή και την κοινωνική κινητικότητα των Ελλήνων Κωνσταντινουπολιτών. Στους πρώτους αιώνες μετά την Άλωση, κατοικούσαν στην περιοχή όπου ήδρευε το Πατριαρχείο από το 1601 στην νότια ακτή του Κερατίου, όπου το Φανάρι. Αργότερα άρχισαν να εγκαθίστανται στις ανατολικές ακτές του Κερατίου και στα παράλια της παλαιάς Πόλης, στην θάλασσα του Μαρμαρά. Στην δεύτερη πενηκονταετία του 19ου αι., τους βρίσκουμε κυρίως στο Πέραν, στις ακτές του Βοσπόρου, στα Ταταύλα και στα νησιά. Η παρουσία τους εκεί, πάντως, δεν ήταν αποκλειστική· συνυπήρχαν με Μουσουλμάνους, Αρμενίους και Εβραίους.

Αξιοσημείωτο το πέμπτο κεφάλαιο για την καλλιέργεια των Γραμμάτων. Οι μεταφραστές, –όσο κολοβές και αν ήταν στην εφαρμογή τους–, επέτρεψαν την σύσταση εκπαιδευτηρίων. Περί το 1900, μόνο στην αρχιεπισκοπική επαρχία της Κωνσταντινουπόλεως, –χωρίς δηλαδή τα προάστια–, λειτουργούσαν 68 σχολεία με 294 διδάσκοντες και 10.800 μαθητές, και μάλιστα χωρίς ποσοτική διαφορά μεταξύ θηλέων και αρρένων. Τα σχολεία διακρίνονταν σε «εθνικά» (διοικούνταν από συμβούλια), «ενοριακά» (η διοίκησή τους ανήκε σε όργανα της τοπικής ενορίας) και ιδιωτικά. Όλα τους υπήγοντο στην εποπτεία του Πατριαρχείου. Η οθωμανική διοίκηση εξαντλούσε την παρέμβασή της στην υποχρεωτική διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας. Ο Ελληνισμός της Πόλης ανέδειξε λογίους, που το έργο τους σημάδεψε την πνευματική πορεία και την επιστημονική έρευνα μεταξύ όλων των Ελλήνων κατά τον 20ό αιώνα. Υπήρχε, επίσης, έντονη θεατρική και καλλιτεχνική κίνηση, καθώς και μεγάλος αριθμός εφημερίδων, περιοδικών και εν γένει εκδόσεων, που διαχέονταν τόσο στην οθωμανική αυτοκρατορία όσο και στις γειτονικές Ρωσία και Ρουμανία.

Το τελευταίο κεφάλαιο αφορά στις επιδόσεις και τις κατακτήσεις των Ελλήνων της Πόλης στο επαγγελματικό πεδίο. Κύρια απασχόληση ήταν ο τριτογενής τομέας, με δικτύωση και διασπορά των εμπορικών δραστηριοτήτων εντός και εκτός της αυτοκρατορίας. Η δομή των εμπορικών οίκων ήταν αρχικά θεμελιωμένη στην πατρογονική ιεραρχία και σε δεύτερη φάση στην συνεργασία των μελών της οικογένειας. Οι κύριες ενασχολήσεις ήταν οι τραπεζικές, μεσιτικές και χρηματιστηριακές εργασίες. Σημαντικός αριθμός τραπεζών ιδρύθηκε από Έλληνες. Διστακτικοί αρχικά ήταν οι τραπεζίτες έναντι των βιομηχανικών επενδύσεων. Αργότερα όμως εστράφησαν προς την χρηματοδότηση δημοσίων μεταλλείων και σιδηροδρόμων. Μεγάλος αριθμός Ελλήνων ήταν επαγγελματίες. Στον δημόσιο τομέα, ύστερα από μία σχετική υποχώρηση στα αμέσως μετά την Επανάσταση του 1821 χρόνια, οι Έλληνες της Πόλης περισσότερο από κάθε άλλο εθνικό και θρησκευτικό στοιχείο (εκτός βέβαια από τους μουσουλμάνους) επανήλθαν στην δημόσια υπηρεσία, ιδίως στο διπλωματικό σώμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Τέλος, το ἔβδομο κεφάλαιο, το σχετικό με τις συλλογικές μορφές της εθνικής ἀλληλεγγύης. Το Οικουμενικό Πατριαρχεῖο, ὡς κεντρική συσσωμάτωση του Γένους, καί οἱ μερικότερες ἐκδηλώσεις της, ὅπως ἦταν τα εσνάφια (συντεχνίες), τα ἀδελφάτα («κλειστοί» σύλλογοι), οἱ σύλλογοι για τὴν προαγωγή τῶν γραμμάτων, τῶν τεχνῶν καί τῶν ἐπιστημῶν, –εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στήν δεκαετία του 1880 λειτουργοῦσαν στή μεν Πόλη εἴκοσι τέτοιοι σύλλογοι, στήν δε Αθήνα μόλις ἐπτά–, τα παραρτήματα ευρύτερων διεθνῶν οργανώσεων, καί τα φιλογενή καταστήματα, ὅπως νοσοκομεῖα, γηροκομεῖα, ὄρφανοτροφεία, καί τα ὁποῖα *ἐφθασαν με τὴν πάροδο του χρόνου νὰ ἀποτελοῦν το σημαντικότερο συγκρότημα νοσηλείας καί περίθαλψης στα Βαλκάνια*, ὅπως παρατηρεῖ ὁ συγγρ.

Το ἐδῶ παρουσιαζόμενο ἔργο του κ. Κωνστ. Σβολοπούλου συνιστά τὴν πληρέστερη σύνθεση για τὴν ἐποποιῖα του Ἑλληνισμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν περίοδο τῆς μεγάλης του ακμῆς. Ἡ πραγμάτευση ὅλων τῶν πτυχῶν αὐτῆς τῆς ἐποποιῖας ἔχει διεξαχθεῖ με τρόπο μεθοδικό, ἐνδελεχῆ πληρότητα, μόνιμη θεμελιώσή της σὲς πηγές καί με ἀντικειμενικότητα ἀξία κάθε ἐπαινοῦ. Νομίζω ὅτι ὁ κ. Κωνστ. Σβολοπούλος θὰ ἀδικήσει τὸ λαμπρὸ αὐτὸ ἔργο του, ἀν δὲν προχωρήσει στήν ἐκδοσὴ μετὰ φρασῆς του σὲ μια διεθνή γλώσσα.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

Νικόλαος Δημ. Σιώκης, *Ἡ ἱστορία καί τὰ κειμήλια τῶν ἱερῶν ναῶν Ἁγίου Νικολάου καί Ἁγίου Δημητρίου Κλεισοῦρας Καστοριάς*, ἔκδ. Συλλόγου Ἀπανταχοῦ Κλεισουριῶν «Ὁ Ἅγιος Μάρκος», University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 112. Πρόλογος Σεβασμ. Μητροπολίτου Καστορίας κ. Σεραφεῖμ.

Ἡ τοπικὴ ἱστορία καί ὁ πολιτισμὸς τῆς Μακεδονίας, ἰδιαιτέρως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, εἶναι ἀπὸ τὰ θέματα πού ἐλκύουν τοὺς ἐρευνητές, ὅπως στήν προκείμενη περίπτωση κατὰ τὴν ὁποῖα ὁ νέος ἐρευνητὴς κ. Ν. Δ. Σιώκης πού ἀσχολήθηκε με τὴν ἱστορία καί τὸν πολιτισμὸ μιᾶς κομμοπόλεως τῆς Δυτ. Μακεδονίας, τῆς Κλεισοῦρας δηλονότι πού ἔπαιξε σημαντικό ρόλο κατὰ τὸν 18ο καί 19ο αἰ. ὄχι μόνον σ' ὅ,τι ἀφορᾷ στὸν στενὸ τοπικὸ χῶρο, ἀλλὰ καί τὸν ἐυρύτερο βαλκανικό. Ὁ κ. Ν.Δ.Σ. μάλιστα εἰσαγωγικῶς δίδει μίαν συνοπτικὴ ἱστορία τῆς Κλεισοῦρας πού φέρεται οἰκισθεῖσα κατὰ τὸν 15ο αἰ. γιὰ νὰ φθάσει στὸ ἀπόγειό της τὴν περίοδο 1750-1880. ὅποτε καί κτίζονται τὰ ἀρχοντικά της, ἰδρύνονται τράπεζες καί σχολεῖα, φιλανθρωπικοὶ σύλλογοι καί σωματεῖα. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού οἱ Κλεισουριῶτες ἰδρύνουν στήν Κ. Εὐρώπῃ καί τὴν Β. Βαλκανικὴ τίς κοινότητές τους, ἡ ὁποῖα θὰ ἀναδειχθεῖ ἐξέχον κέντρο τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος μετέχοντας, λόγω τῆς γεωγραφικῆς θέσεώς της καί στοὺς λοιποὺς ἀγῶνες τοῦ Γένους. Μεταξὺ τῶν πολιτισμικῶν μνημείων τῆς Κλεισοῦρας οἱ ναοὶ τῶν Ἁγίων Νικολάου καί Ἁγίου Δημητρίου, με τοὺς ὁποῖους ἀσχολεῖται εἰδικῶς ὁ κ. Ν.Δ.Σ. Καί κατ' ἀρχὴν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου πού ἀνοικοδομήθηκε τὸ 1839, ἐπομένως εἶναι παλαιότερος, ἀλλὰ καί πού πυρπολήθηκε στίς 2.11.1912 ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ νὰ ἀνοικοδομηθεῖ ἐκ νέου τὸ 1920-1922. Καί εἶναι εὐλόγο κατὰ τὴν πυρπόλησή του νὰ καταστράφηκαν πολλὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ, ὅπως τὸ περίφημο ξυλόγλυπτο τέμπλο του. Ὁ κ. Δ.Ν.Σ. δίδει σύντομη περιγραφή τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος, σημειωτέον, δέχθηκε νέο πλῆγμα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1941 ἀπὸ βομβαρδισμό τῶν Γερμανῶν.

Παρόμοια μεθοδολογία ακολουθεί ο νέος συγγρ. Ν.Δ.Σ. και για τόν ναό τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, πού εἶναι καί αὐτός μία τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική μέ ἐξωνάρθηκα, πού κτίσθηκε τό 1856, πάνω σέ ὁμώνυμο ναό τοῦ 1700-αὐτό κατά τήν παράδοση. Ὁ Ν.Δ.Σ. μάλιστα προτείνει τήν ὑπόθεση νά λειτουργοῦσαν ναοί, καί πρὸ τοῦ 1700, ἀφοῦ τό 1773 ἡ Κλεισοῦρα ἦταν, προσωρινῶς καί γιά ἀδιευκρίνιστους λόγους, ἔδρα τοῦ μητροπολίτου Καστορίας Γενναδίου. Ἄλλωστε ἔγγραφες μαρτυρίες κωδίκων τῆς Κλεισοῦρας μαρτυροῦν, καί μάλιστα μέ ἀσφαλῆ τεκμηρίωση, τή λειτουργία ναῶν πρὸ τῶν σταθερῶν αὐτῶν ἡμερομηνιῶν ἰδρύσεως τῶν δύο ναῶν, ἤτοι 1839 καί 1856 ἀντιστοιχῶς. Τό θέμα αὐτό, σέ συνδυασμό μέ τήν ἐκφρασθεῖσα ὑπόθεση, συζητεῖ ὁ κ. Ν.Δ.Σ. ἀξιοποιώντας χρονολογίες ἐγγράφων, ἐνθυμήσεις ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, χρονολογίες ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν κ.λπ. Τόν ἀπασχολεῖ, ἐπίσης, τό ξυλόγλυπτο τέμπλο τοῦ ναοῦ, τό ὁποῖο καί περιγράφει λεπτομερειακῶς, προσέχοντας μάλιστα καί τή χρονολογία πού κατασκευάσθηκε, τό 1819· ἕνα ἔτος ἀργότερα, τό 1820, κατασκευάσθηκε τό Προσκυνητᾶρι. Συνδρομητές στήν κατασκευή τέμπλου, προσκυνηταρίου καί δεσποτικοῦ θρόνου ὁ Γεώργιος Οὐρμάν, ὁ Γεώργιος Μπασιός, ἡ συντεχνία τῶν ραπτᾶδων καί αὐτή τῶν σουτζήδων (γαλατάδων;) τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀκολουθεῖ ὁ κ. Ν.Δ.Σ. μελετᾶ τίς τοιχογραφίες τῶν δύο ναῶν. Τόν Ἅγιο Νικόλαο ἀγιογράφησαν διάφοροι ζωγράφοι, ὅπως ὁ αἰτοδίδακτος Νικ. Κ. Παπαγιάννης (1870-1953) πού ἐργάσθηκε καί σέ ἄλλα μέρη τῆς Μακεδονίας, ἐνῶ τόν Ἅγιο Δημήτριο Χιοναδίτες, Σαμαριναῖοι καί Κλεισουριῶτες ζωγράφοι. Παρέχεται, κατόπιν, ἡ καταγραφή τῶν τοιχογραφιῶν τῶν δύο ναῶν καί τά ὀνόματα τῶν δωρητῶν, νεώτερων κατὰ κανόνα χρονολογικῶς.

Στήν ἐπόμενη ἐνότητα ὁ Ν.Δ.Σ. ὁμιλεῖ γιά τά κειμήλια τῶν ναῶν καί τήν ἐκκλησιαστική ἀργυροχοΐα· στόν Ἅγιο Νικόλαο σῶζονται ἔξι ἅγια ποτήρια τοῦ 19ου αἰ., ἕνα ρωσικό δισκάριο τοῦ 19ου αἰ. (1869), μία λόγχη κ.ἄ., στόν Ἅγιο Δημήτριο δύο δισκάρια, τέσσερα Εὐαγγέλια· ἐδῶ καταγράφονται ἀπό τόν συγγραφέα τοῦ βιβλίου καί τά διάφορα σημειώματα, τά ἀργυρεπίχρυσα ἐλάσματα τῶν πινακίδων τῶν Εὐαγγελίων κ.ἄ. Ἡ αὐτή περιγραφή ἰσχύει καί γιά τά παλαιά ἐξαπτέρυγα τῶν δύο ναῶν, τοῖς σταυροῦς λιτανείας, εὐλογίας, ἀγιασμοῦ, τά θυματήρια, τοῖς δίσκους, ἐκ τῶν ὁποίων ἐνδιαφέρων εἶναι αὐτός τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. (1746), τά στέφανα τοῦ γάμου, τά μυροδοχεῖα, οἱ πόρτες, ἔργα ὅλα ἐξόχου τέχνης.

Ἀσχολεῖται, ὡσαύτως, ὁ κ. Ν.Δ.Σ. μέ τήν ἐκκλησιαστική χρυσοκεντηκίη, ὅπως εἶναι ὁ ἐπιτάφιος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, πού φιλοτεχνήθηκε στή Βιέννη τό 1868, ἀφιέρωμα Στεφ. Βαββέρη ἢ αὐτός τοῦ Ἁγίου Νικολάου φιλοτεχνημένος τό 1868 καί ἕνας ἄλλος μεταγενέστερος τοῦ ἰδίου ναοῦ (ἔτος 1922). Παρουσιάζεται, ἐπίσης, ὁ ἀέρας καί τά δυσκοποτηροκαλύμματα, τά φελώνια, τά ἀντιμήνια, δωρεές, τά περισσότερα ἀποδήμιων Κλεισουριωτῶν. Σημειωτέον ὅτι ὁ συγγρ. ἀναφέρεται κάθε φορά, πρὶν πραγματοποιεῖται τά καθέκαστα περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν σκευῶν, στήν ἱστορία ἀπό τήν ἄποψη τῆς λατρείας ἑνός ἐκάστου ἐξ αὐτῶν. Ἀκολουθεῖ ἡ ἐνότητα μέ κατάλογο εἰκόνων· καταγράφονται 133 εἰκόνες στόν ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου, 44 τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καί 5 τοῦ Ἁγίου Μάρκου.

Τό βιβλίο τοῦ κ. Ν.Δ.Σ. κλείνει μέ τή βιβλιογραφία καί τίς εἰκόνες, ὅπου παρουσιάζονται οἱ δύο ναοί μέ τοῖς θησαυροῦς τους (τέμπλα, φορητές εἰκόνες, δυσκοπότηρια, ἐπιτάφιοι, λαβίδες, εὐαγγέλια, θυματήρια κ.λπ.).

Τελικῶς ἡ μελέτη τοῦ κ. Ν.Δ.Σ. εἶναι μία σημαντική συμβολή στήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μακεδονίας, ἀφοῦ περιγράφονται ὄχι μόνον οἱ δύο ναοί τῆς Κλει-

σούρας, αλλά καταγράφονται και τὰ πολλά ἐκκλησιαστικά σκεύη τους, ἀπαράμιλλοι θησαυροί τοῦ λαμπροῦ παρελθόντος τῆς Κλεισούρας.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

† Ιουλία Βοκοτοπούλου, Ιωακείμ Α. Παπάγγελος, Ευαγγελία Καμπούρη, Λόης Λαμπριανίδης, Λευτέρης Παπαγιαννάκης, Θύμιος Παπαγιάννης, Γερακίνα Μυλωνά, *Χαλκιδική, Ιερό Κοινόβιο Ευαγγελισμού της Θεοτόκου - Ορμύλια*, Αθήνα 2002, 4ο, σσ. 300, εικ. 192, 1 χάρτης.

Διεύθυνση έκδοσης: Στέλιος Α. Παπαδόπουλος, Φωτογραφίες: Ανδρέας Σμαραγδής, Καλλιτεχνική επιμέλεια: Γιάννης Κουρούδης.

Ὅπως ακριβῶς προΐδεάζει ο τίτλος του βιβλίου πρόκειται για μία συνολική παρουσίαση τόσο του γεωγραφικού όσο και του ιστορικού χώρου της Χαλκιδικής, γραμμένη από γνωστούς επιστήμονες και συνοδευόμενη από λαμπρό φωτογραφικό υλικό.

Μετά τους τίτλους, τα περιεχόμενα, τον πρόλογο (σ. 9) από τον Στέλιο Παπαδόπουλο, ακολουθούν τα κείμενα: «Η γένση του χώρου» (σσ. 13-31) από τον Θ. Παπαγιάννη, «Η Χαλκιδική στους αρχαίους χρόνους» (σσ. 35-97) από την Ι. Βοκοτοπούλου, «Η χριστιανική Χαλκιδική» (σσ. 103-194) από τον Ι. Παπάγγελο, «Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική» (σσ. 199-212) από την Ευαγ. Καμπούρη, «Το τοπίο στη σύγχρονη ζωγραφική» (σσ. 217-229) από την Γ. Μυλωνά, «Η Χαλκιδική τον 20ό αιώνα» (σσ. 233-248) από τους Λ. Λαμπριανίδη και Λ. Παπαγιαννάκη και η βιβλιογραφία, σημειώσεις και ευρετήριο (σσ. 253-298).

Το κενό που υπήρχε στη βιβλιογραφία τόσο από τη γεωγραφική όσο από την ιστορική, αρχαιολογική και οικονομική προσέγγιση του ευρύτερου χώρου της Χαλκιδικής επιχειρεί να καλύψει ο πολυτελής αυτός τόμος που εκδόθηκε πρόσφατα από το Ιερό Κοινόβιο του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου της Ορμύλιας, μετόχι της Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρως Αγίου Όρους, αφιερωμένος στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου. Έγκριτοι και αναγνωρισμένοι επιστήμονες, κατάξιωμένοι στον επαγγελματικό και εν γένει χώρο της έρευνας, έγραψαν τα μεσοῦ περιεχομένου κείμενα, εμπλουτισμένα από τις εξαιρετικές φωτογραφίες του φωτογράφου Α. Σμαραγδή. Το μεγαλύτερο βάρος της εκδοτικής προσπάθειας επικεντρώνεται κυρίως στην παρουσίαση, ανάδειξη και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της Χαλκιδικής για την ύπαρξη του οποίου υπάρχουν μαρτυρίες και αναφορές από τα απώτατα προϊστορικά έως και τα νεότερα χρόνια.

Οι συγγραφείς των κειμένων κατέχουν άριστα τα αρχαία, μεσαιωνικά και νεότερα κείμενα και την ειδικευμένη βιβλιογραφία που αφορά σε αυτά. Οι γνώσεις αυτές συνδυάζονται και εναρμονίζονται με τον απλό και σαφή επιστημονικό τους λόγο, κερδίζοντας με τον τρόπο αυτό και τον αμύητο και μη ειδικό αναγνώστη.

Ιδιαίτερη τιμητική αναφορά οφείλεται δικαίως στην αείμνηστη αρχαιολόγο Ιουλία Βοκοτοπούλου, τέως προϊσταμένη της Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων αρμόδιας για τη Χαλκιδική, η οποία αφιέρωσε ένα αρκετά αξιόλογο και ώριμο τμήμα της πλούσιας ανασκαφικής και επιστημονικής της έρευνας στον χώρο αυτό, τον οποίο πρόβαλε και ανάδειξε πολλαπλώς. Στο κείμενό της διαπραγματεύεται, με τον σοφά απλό και άρτιο επιστημονικό της λόγο, την ιστορία, αρχαιολογία και

τέχνη της Χαλκιδικής κατά τους αρχαίους χρόνους. Έτσι παραθέτονται διάφορα κεφάλαια όσο το δυνατό περισσότερο κατανοητά και εύληπτα για το ευρύτερο κοινό που αφορούν στο όνομα και τους κατοίκους, την προϊστορία και πρωτοϊστορία, τους ιστορικούς χρόνους, τις πόλεις, τα νεκροταφεία και τα ιερά και περισσότερα εκτεταμένα τις τέχνες στην αρχαία Χαλκιδική.

Ο αρχαιολόγος-βυζαντινολόγος Ιωακείμ Παπάγγελος που υπηρετεί στην Εφορεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, γνωρίζει άριστα την περιοχή και την ιστορία της. Έτσι παραθέτει και σχολιάζει με ώριμο και συνάμα απλό και συναρπαστικό επιστημονικό λόγο τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη χριστιανική Χαλκιδική. Το σχετικό κεφάλαιο που διαιρείται σε υποεπίτομα αναφέρεται σε γεγονότα που έλαβαν χώρα στον χώρο από τους πρώτους αιώνες εξάπλωσης του χριστιανισμού και την επικράτηση της νέας θρησκείας, μέχρι τη βενετική κυριαρχία και τουρκοκρατία. Τονίζεται επίσης ο ιδιαίτερα σημαντικός ρόλος που έπαιξαν τα μεταλλεία τόσο των Σιδηροκαυσίων όσο και του κοινού των Μαδεμίων στην οικονομική ζωή, κυρίως κατά την προεπιναστατική οικονομική περίοδο της Χαλκιδικής. Ο συγγραφέας ασχολείται διεξοδικά με τη μονή της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριάς, μοναδικό μοναστήρι της Χαλκιδικής εκτός Αγίου Όρους που ιδρύθηκε τον 16ο αιώνα, αλλά και την αρχιτεκτονική και ζωγραφική των μεταβυζαντινών ναών της. Τέλος, αφιερώνεται ειδικό κεφάλαιο στους γαλατσιάνους ζωγράφους, η παρουσία των οποίων είναι διάχυτη και καταλυτική τόσο σε διάφορους τοιχογραφημένους ναούς, κυρίως του Αγίου Όρους, όσο και σε πλήθος φορητών εικόνων του 19ου αιώνα. Το εκτενές αυτό κείμενο κλείνει με ειδική αναφορά στην προεπιναστατική οικονομική κατάσταση και σε γεγονότα που συνέβησαν μετά την επανάσταση του 1821.

Οι συγγραφείς των υπολοίπων κειμένων Θ. Παπαγιάννης, Εναγ. Καμπούρη, Γ. Μυλωνά, Α. Λαμπριανίδης και Α. Παπαγιαννάκης με γλαφυρό, σαφή και κατανοητό λόγο τόσο για το ευρύ αναγνωστικό κοινό όσο και για την πνευματική και επιστημονική κοινότητα, αναφέρονται αρκετά αναλυτικά και διεξοδικά στη γεωγραφία και δομή του χαλκιδικιώτικου χώρου, στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική, στο τοπίο της Χαλκιδικής όπως αποτυπώνεται με τον χρωστήρα σύγχρονων ζωγράφων –κυρίως Θεσσαλονικέων– και στη Χαλκιδική τον 20ό αιώνα, αντίστοιχα.

Ο τόμος κλείνει με την παράθεση της βιβλιογραφίας που εμφανίζεται πλούσια, ενημερωμένη και ανταποκρινόμενη στις ανάγκες του αναγνωστικού κοινού, όπως και των σχετικών υποσημειώσεων και του χρήσιμου ευρετηρίου.

Παρ' όλα αυτά σημειώνουμε κάποια διάσπαρτα τυπογραφικά και ορισμένα λεκτικά λάθη και παραλείψεις, πιθανώς αθέλγητες, όπως επίσης και μερικούς λανθασμένους υπομνηματισμούς κυρίως στον σχολιασμό των φωτογραφιών που δεν αδυνατίζουν σημαντικά την όλη επιτυχημένη εκδοτική προσπάθεια.

Τα τεκμηριωμένα και προσεχτικά ως έκταση και περιεχόμενο κείμενα που συνθέτουν τον τόμο με τον τίτλο «Χαλκιδική» με τη συνοδεία των λαμπρών καλλιτεχνικών φωτογραφιών, εκπληρώνουν με απόλυτη συνέπεια τους κύριους στόχους της έκδοσης που είναι η ενημέρωση του ενδιαφερόμενου κοινού για την ιστορία, αρχαιολογία, γεωγραφία, τέχνη και οικονομική ζωή του γεωγραφικού αυτού χώρου της Βόρειας Ελλάδας.